
PSIXOLOGİYA

JURNALI

E l m i - p r a k t i k j u r n a l

1999-cu ildən nəşr olunur

2016 №1

3 ayda bir dəfə nəşr olunur

ÜMUMİ PSIXOLOGİYA

Əliyeva K.R., Əliyeva T.Ə.

Kross-kultural adaptasiya prosesi: göstəricilərin psixometrik təhlili və onun nəticələri.....3

Əfəndiyeva G.E.

Şəxsiyyətin siyasi şüurunun təşəkkülündə onun dəyərlər sisteminin rolu15

Baxşəliyev Ə.T.

İnsanın mənəvi təkamülünün psixoloji konsepsiyası.....25

Əliyev C.Q.

Azərbaycan folklorunda psixoloji yardım təcrübəsindən41

Məcidova T. R.

Gənclərin qocalığa olan münasibətinin tədqiqi50

Cəbrayilova R.Q.

Sosial adaptasiya anlayışının psixoloji mahiyyətinə dair60

Kyarqyarzadəmiandobad M.Q.

Psixoloji korreksiya tədqiqat sahəsi kimi71

SOSIAL PSIXOLOGİYA

Əliyeva S.İ.

Məktəbli yeniyetmələrin mentallığın formalaşmasına sərvət meyillərinin təsiri xüsusiyyətləri83

PEDAQOJİ PSIXOLOGİYA

Məmmədova A.E.

Sinifin psixoloji iqlimi yeniyetmə şəxsiyyətinin formalaşmasında
mühüm amil kimi.....96

KROSS-KULTURAL ADAPTASIYA PROSESİ: GÖSTƏRİCİLƏRİN PSİXOMETRİK TƏHLİLİ VƏ ONUN NƏTİCƏLƏRİ

Kamilə Əliyeva,
Psixol.ü. e. d., professor
BDU-nun Sosial və pədaqoji psixologiya
kafedrasının müdiri

Turanə Əliyeva,
BDU-nun Sosial və pədaqoji psixologiya
kafedrasının müəllimi
Email: bdu_spp@mail.ru
kebirli_turan@yahoo.co.uk

Açar sözlər: *kross-kultural tədqiqat, alətin etibarlılığı, qiymətləndirmə, adaptasiya, uşaq inkişafı.*

Ключевые слова: *кросс-культурное исследование, надежность инструмента, адаптация, развитие ребенка*

Key words: *cross-cultural research, tool reliability, adaptation, child development*

Bu iş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir – Qrant № EIF-2012-2(6)-39/31/5

XÜLASƏ

Məqalədə Uşaqların Skriningi üzrə Diaqnostik Vəsaitin (USDV) Azərbaycan dilinə tərcüməsi və müvafiq uyğunlaşdırılması üzrə keçirilmiş tədqiqatın nəticələri təqdim olunur. Müəlliflər bu sahədə mövcud yerli və beynəlxalq təcrübəni təhlil edərək kross-kultural adaptasiya prosesininin mərhələlərini müzakirə edirlər: tərcümə prosesi, mənbə dillə hədəf dilin müqayisəli təhlili, keyfiyyət təhlili, sahə sınağı və psixometrik göstəricilər. Tədqiqatın seçməsi və həyata keçirilməsi prosedurları təsvir olunur. Nəticədə USDV Azərbaycanda 0-5 yaşlı uşaqların inkişafını qiymətləndirmək üçün etibarlı və mötəbər qiymətləndirmə vəsaiti kimi təqdim olunur.

GİRİŞ

Uşaqlar cəmiyyətimizin gələcək potensialıdır. Uşaqların inkişafı hər zaman gündəmdə olan və diqqət tələb edən məsələlərdəndir. Bu istiqamətdə uşaqların inkişafını təmin etmək üçün inkişafın nə olduğunu, hansı sahələrdən ibarət olduğunu və necə fəaliyyət göstərməsini başa düşməliyik və normal hallardan yayınmaları erkən olaraq müəyyən edərək müvafiq müdaxilə növlərinə müraciət etməyi bacarmalıyıq. Alimlər məktəbəqədər yaşlı uşağın inkişafının erkən qiymətləndirilməsinin vacibliyini qeyd edirlər ki, buda öz növbəsində uşaqların məktəbə gedərək artıq öyrənmək üçün hazır olmasının əsasını qoyur [15].

İnkişafında ləngimə və ya geriləmə olan uşaqların erkən qiymətləndirmə və erkən müdaxilə xidmətlərinə böyük ehtiyacları duyulur. Bu uşaqların ehtiyacları erkən olaraq müəyyən edilib müvafiq müdaxilə göstərilmədiyi halda onların inkişaf problemləri kəskinləşir və ikinci dərəcəli problemlər ortaya çıxır. Nəzərə alsaq ki, uşağın inkişafında ailənin rolu danılmazdır, erkən qiymətləndirmə və müdaxilə xidmətləri valideynlərə uşaq inkişafı haqda hərtərəfli məlumat verərək onlarda erkən olaraq uşaq inkişafının dəstəklənməsinə dair konstruktiv yanaşmalar formalaşdırmağa kömək edir [2; 11; 12; 15].

Erkən qiymətləndirmə və erkən müdaxilə proqramlarının istər təhsil baxımından istərsədə maliyyə baxımından effektivliyini sübut edən tədqiqatlar var. Perry Preschool Layihəsi göstərdi ki, erkən qiymətləndirmə və müdaxilə proqramlarında iştirak edən xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların xüsusi təhsil ehtiyacı iştirak etməyən uşaqlarla müqayisədə daha az olmuşdur [3; 18, s.170-176].

Bu qeyd olunanlar məktəbəqədər yaşlı uşaqların təhsili və onlara göstərilən xidmətlərə diqqətin cəlb olunmasının vacibliyinin sübutudur. Həmçinin qeyd olunmalıdır ki, müvafiq xidmətin müəyyən olunmasında düzgün və hərtərəfli qiymətləndirmənin rolu danılmazdır. Qiymətləndirməyə dair bir çox yanaşmalar mövcuddur. Cari məqalədə qiymətləndirmə multi-üsullar, multi mənbələr və multi-məkanlardan istifadə edilərək məlumat toplama prosesi kimi təqdim olunur. Beləliklə, bu tərif verərək, müəlliflər qiymətləndirməni müxtəlif səviyyələrdə, müxtəlif vasitələrdən istifadə edərək və müxtəlif məzmunları nəzərə alaraq məlumatın əldə olunması prosesi kimi izah edirlər. Bu prosesin məqsədi risk qrupunda olan və ya müxtəlif əlilliyi olan uşaqların və ya onların ailələrinin yaşadıkları problemləri müəyyən edərək onların həlli yollarını göstərməkdən ibarətdir [13; 16; 17].

PROBLEMİN QOYULUŞU

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların qiymətləndirilməsi zamanı istifadə olunan qiymətləndirmə alətlərinin hazırkı statusu sevindirici hal deyil [4, s.314-315; 10, s.392-395; 20, s.15-18]. Uşaq inkişafının qiymətləndirilməsi sahəsində yerli kontekstə uyğunlaşdırılmış alətlərə ehtiyac böyükdür. Bir çox inkişaf edən ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycanda da sosial-psixoloji sahədə standartlaşmış metodikaların yoxluğu bu sahədə çalışan peşakarların fəaliyyətini məhdudlaşdırır. Mütəxəssislərin daha çox müraciət etdikləri qiymətləndirmə alətləri rus dilli mənbələrdən götürülərək Azərbaycan dilinə tərcümə edilir və istifadə olunur. Lakin bu alətlərin kross-kultural adaptasiyası həyata keçirilmir və nəticədə istifadə olunan alətlərin etibarlılığı və mötəbərliyi sual altında qalır. Bu sahədə peşakarlar məlumatlandırılaraq istifadə etdikləri qiymətləndirmə alətlərinə daha tənqidi münasibət bəsləyərək qiymətləndirməni müşahidələr, müsahibələr, oyun prosesinin qiymətləndirilməsi, sənədlərin araşdırılması və digər qeyri-formal ölçülərdən istifadə edərək tamamlamağa üstünlük vermələri tövsiyyə olunur.

Beləliklə, uşaq inkişafının qiymətləndirilməsini həyata keçirən mütəxəssislərin uşağın etnik və mədəni mənsubiyyətinə dair məlumatı əldə etmələri və bu məlumatdan qiymətləndirmə keçirilən zaman və nəticələrin təhlili zamanı istifadə etmələri olduqca vacibdir. Bu məlumat xidmətin planlaşdırılması zamanı da nəzərə alınmalıdır.

Nəticədə belə qərara gəlirik ki, təqdim olunmuş ekoloji model məktəbəqədər yaşlı uşaqların inkişafının hərtərəfli qiymətləndirilməsi zamanı bələdçisi kimi çıxış edir. Bura etibarlı və mötəbər qiymətləndirmə əldə etmək üçün nəzərə alınması vacib olan müxtəlif mühitlər, faktorlar, agentliklər və insanlar daxildir.

Beləliklə, təqdim olunan tədqiqat zamanı müəlliflər qiymətləndirmə prosesinə dair ekoloji yanaşmadan çıxış edərək Kanadanın Ontario şəhərində uşaq inkişafı üzrə mütəxəssislər tərəfindən hazırlanmış və sınaqdan keçirilmiş qiymətləndirmə aləti olan Uşaqların Skriningi üzrə Diaqnostik Vəsaiti (Diagnostic Inventory for Screening Children (DISC)) [14, s.363-368; 21, s.366-368] tərcümə edərək kross-kultural adaptasiya etməyə cəhd etmişdirlər.

HƏLL ÜSULLARI

Uşaqların Skrininqi üzrə Diaqnos-tik Vəsait (USDV) 0–5 yaşlı uşaqların inkişafını qiymətləndirmək məqsədi daşıyır. Bu qiymətləndirmə vəsaitindən istifadə edərək səkkiz inkişaf sahəsi üzrə uşaq haqda məlumat əldə etmək mümkündür. Bura kiçik motorika, ümumi motorika, nitqin başa düşülməsi, nitqin ifadə olunması, audio diqqət və hafizə, vizual diqqət və hafizə, özünə xidmət və sosial bacarıqlar şkalaları daxildir. Kanadada keçirilmiş tədqiqatların nəticələrinə əsasən USDV etibarlı və mötəbər alətdir [5, s.100-108; 6, s. 59; 14].

Mükəmməl qiymətləndirmə aləti vasitəsilə əldə olunmuş məlumat tətbiq olunacaq müdaxilə ilə birbaşa əlaqəli olmalıdır [7, s.238-240], lakin hal-hazırda məktəbəqədər yaşlı uşaqlarla istifadə olunan alətlər bu tələbə cavab vermirlər. USDV-nin yaranma məqsədi məhz müdaxiləni fasilətiyə etməkdən ibarət olmuşdur [1].

İngilis dilində olan USDV tədqiqat zamanı Azərbaycan kontekstinə kross-kultural adaptasiya olundu [8, s.330-334; 19]. Vəsaitin tərcüməsi və kross-kultural adaptasiyası Beynəlxalq Test Kommissiyasının tövsiyyələrinə əsasən həyata keçirilmişdir [9]. Qiymətləndirmə alətini tər-

cümə etmək üçün aidiyyəti sahə üzrə təcrübəsi olan və əsasən də ana dili azərbaycan dili olan peşəkar tərcüməçi cəlb olunmuşdur. Tərcüməni həyata keçirən tərcüməçi hədəf əhali, eyni zamanda məlumatın toplanması proseduru ilə tanış oldu. Tərcüməyə başlamazdan öncə tərcüməçiyə tədqiqatın vəzifələri, seçmənin demoqrafik xüsusiyyətləri, istifadə oluna-caq müsahibə üsulu və tərcümənin oxunaqlıq səviyyəsi haqda məlumat təqdim olundu. Qiymətləndirmə aləti mənbə dildən hədəf dilə birbaşa tərcümə olunduqdan sonra mütəxəssislər tərəfindən müzakirə olundu, müvafiq düzəlişlər edildi və hədəf dildən yenidən mənbə dilə tərcümə olundu.

Azərbaycan dilində olan vəsait bioloji ailələri ilə yaşayan, müşahidə olunan fiziki və ya əqli problemləri olmayan və azərbaycan dili ana dili olan 100 nəfər 0-5 yaşlı uşaqla sınaqdan keçirilmişdir. Bu pre-testin nəticələrinə əsasən müəyyən tapşırıqlarda, təlimatlarda yenidən dəyişikliklər edildi. Pre-test zamanı valideynlərdə iştirak edərək testin dilinə dair, təlimatların verilməsinə dair öz fikir və təkliflərini verirdilər. Bunun əsasında bəzi sözlər dəyişdirildi və test tapşırıqları yenidən nəzərdən keçirildi.

NƏTİCƏ

Uşaqların Skriningi üzrə Diaqnostik Vəsaitin kross-kultural adaptasiyasına həsr olunmuş tədqiqat ölkənin üç şəhərində (Bakı, Gəncə və Şəki) və şəhər ətrafı yerləşən kəndlərdə həyata keçirilmişdir. Tədqiqatın seçməsinə öz bioloji ailələri ilə yaşayan, müşahidə olunan davranış və ya emosional problemləri olmayan və əsas danışdığı dil azərbaycan dili olan uşaqlar təşkil etdi. Tədqiqatın ölkə üzrə representativliyini təmin etmək məqsədi ilə seçmənin təsadüfi olması nəzərdə tutulsada praktiki olaraq bunu həyata keçirmək mümkün olmadı. Ümumilikdə təsadüfi qaydada 11 yaş qrupu üzrə 900 uşaq seçildi və onların valideynləri/himayədarları ilə əlaqə saxlanıldı. Proses zamanı layihədə iştirakdan imtina edən valideynlər oldu və etik prinsipləri əsas tutaraq tədqiqatda iştirak könüllü xarakter daşdı. Belə yanaşma seçmənin tam təsadüfi olma-

sının qarşısını alsada etik prinsiplərə cavab verdi.

Etik səbəblərdən tamamilə təsadüfi seçmədən istifadə etmək mümkün olmadığından valideynlərin razılığı əsasında təbəqələndirilmiş seçmə planı hazırlandı (stratified). Təbəqələndirməyə daxil olan əsas dəyişənlər aşağıdakılar oldu:

- Yaş
- Cins.

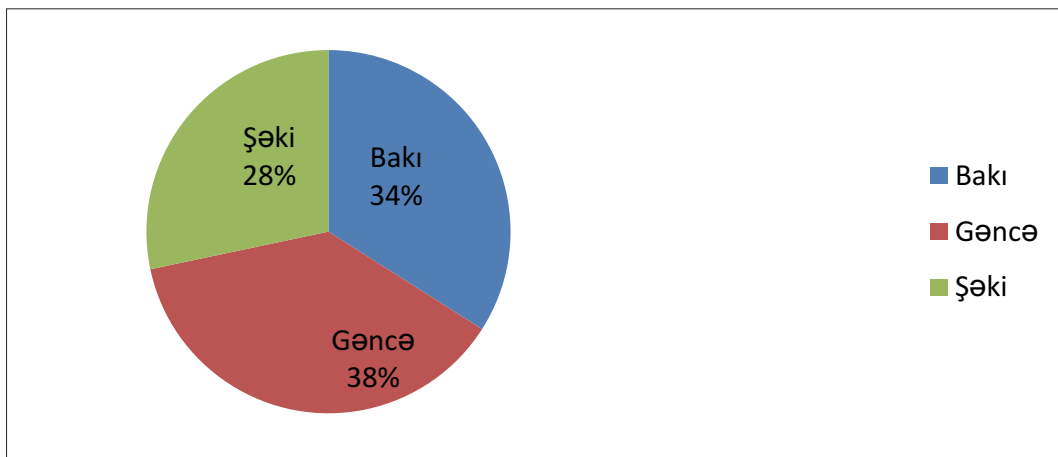
Ölkə üzrə keçirilən tədqiqatda iştirak edən uşaqların sayı 750 nəfər oldu, lakin bunlardan 685 nəfərin nəticələri tədqiqat məqsədi ilə istifadə olundu, qalan 65 nəfərin nəticələri ləğv olundu. Buna səbəb isə aşağıdakılardır:

- Uşaqlarda inkişaf problemləri aşkar olundu (test isə inkişaf problemləri olmayan uşaqlarla keçirilirdi);
- Uşaqlar davam etmək istəmədilər və testi dayandırdılar.

Cədvəl 1.

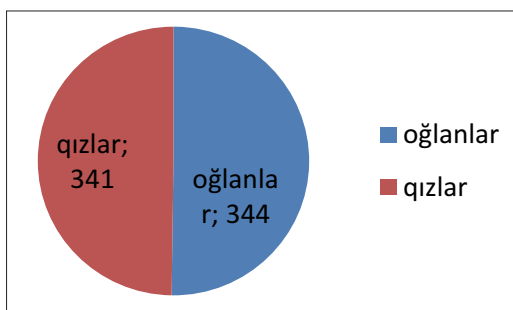
Seçmənin şəhərlər üzrə paylanması

Şəhər	n	%
Bakı	233	34.01
Gəncə	258	37.66
Şəki	194	28.32
Cəmi	685	100

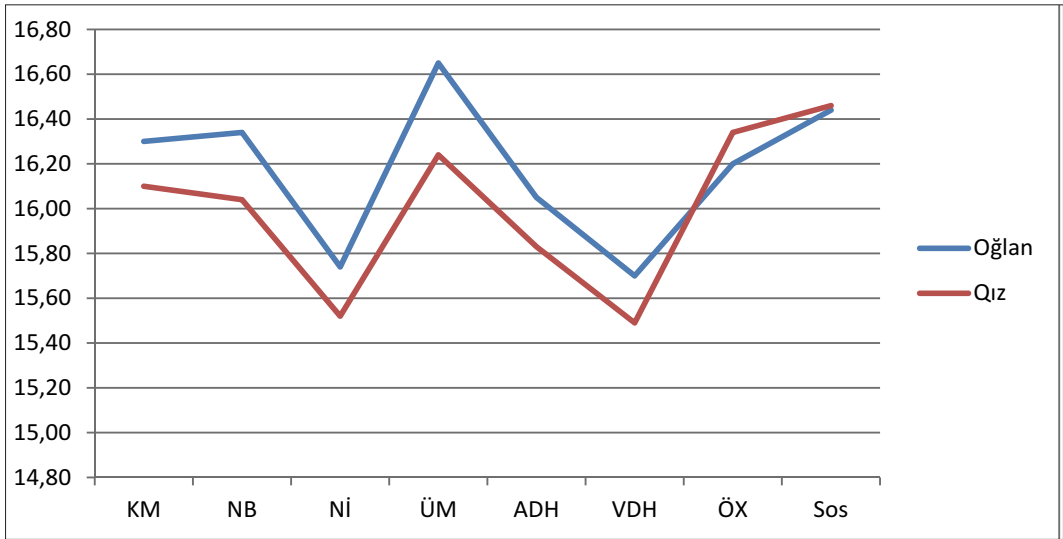
Şəkil.1. Seçmənin şəhərlər üzrə paylanması

Tədqiqatın digər müstəqil dəyişəni cins oldu. Seçmədə hər iki cins eyni sayda təmsil olundu: 344 (50.22%) oğlan və 341 (49.78%) qız iştirakçı. Lakin ayrı-ayrı yaş qruplarında cinsin təmsil olunmasına nəzər saldıqda bu paylanmanın fərqli olduğu müşahidə olundu.

Tədqiqat zamanı uşaqların cinsi ilə onların test üzrə əldə etdikləri nəticələr arasındakı əlaqəni yoxlamaq məq-

sədi ilə müstəqil seçmələr üçün T-test istifadə olundu. Cəmiyyətimizdə formalaşmış gender rollarını və hər bir genderə dair gözləntiləri nəzərə alaraq ehtimal olunurdu ki, USDV-dən istifadə edərkən həyata keçirilən qiymətləndirmə zamanı oğlan və qız uşaqlarının nəticələri fərqli olacaq. Lakin test zamanı əldə olunmuş nəticələrə əsasən oğlan və qız iştirakçılarının nəticələri arasında $p < 0.05$ səviyyəsində statistik cəhətdən əhəmiyyətli fərqlər müşahidə olunmur. Belə nəticəyə gələ bilərik ki, 0-5 yaşlı uşaqların cinsindən asılı olmayaraq onların inkişafı eyni səviyyədə həyata keçirilir. Sosial gözləntilərin və sosial rolların bu yaş kateqoriyasına təsiri əhəmiyyətli deyil (Şək.2).

Şəkil 2. Seçmənin nəticələrinin cinslər üzrə paylanması

Testin ölkənin üç fərqli şəhərində keçirilməsini nəzərə alaraq ehtimal olunurdu ki, Bakı, Gəncə və Şəki şəhərlərində yaşayan uşaqların nəticələri fərqli olacaq. Bunu yoxlamaq məqsədi ilə əldə olunmuş nəticələr bir faktorlu varyans analizi (Anova) vasitəsi ilə təhlil olundu. Təhlil zamanı əldə olunmuş statistik məlumata əsasən

fərziyyə təsdiqləndi, uşağın yaşayış yeri onun USDV üzrə topladığı xallara əhəmiyyətli təsir edir. Kiçik motorika, nitqin başa düşülməsi və audio diqqət və hafizə şkalaları üzrə Şəkiddə yaşayan uşaqların nəticələri Bakı və Gəncədə yaşayan uşaqların nəticələrindən yüksəkdir və bu fərq statistik cəhətdən əhəmiyyətlidir.

Cədvəl 2

Yaşayış yeri ilə USDV nəticələri arasında əlaqə

Şkalalar	ANOVA (varyans analizi)			
	Bakı	Gəncə	Şəki	F
KM	15.43	16.03	17.37	3.21*
NB	15.32	16.26	17.14	2.94*
Nİ	14.84	15.66	16.55	2.76
ÜM	15.52	16.73	17.20	2.75
ADH	15.00	15.92	17.10	4.45**
VDH	14.90	15.49	16.56	2.57
ÖX	15.73	16.10	17.15	1.89
Sos.	16.04	16.06	17.46	2.20

* $p < 0.05$; ** $p < 0.01$

Tədqiqat zamanı istifadə olunan digər müstəqil dəyişən isə valideynlərin təhsili idi. Təhsil illərlə hesablanaraq tədqiqat məqsədi ilə binar dəyişənə çevrildi. Bu zaman 11 ilə qədər təhsil alan valideynlər bir qrup 11 ildən artıq təhsil almış valideynlər isə digər qrup təşkil etdilər. Prosedur hər iki valideyn üçün həyata keçirilmişdir. Təhlil zamanı valideynlərin təhsili ilə uşağın test üzrə əldə etdiyi nəticələr arasında əlaqə iki seçməli T-testindən istifadə edərək yoxlanıldı və bu əlaqənin statistik cəhətdən əhəmiyyətli olmaması müəyyən olundu. Bu zaman ehtimal edə bilərik ki, tədqiqatda iştiraka dair razılıq verən valideynlər uşaq inkişafını nisbətən başa düşən və qiymətləndirmənin vacibli-

yinə önəm verən valideynlər oldu. Bu baxımdan, seçməmiz representativ olmaya bilər, çünki uşaq inkişafı haqda və qiymətləndirmənin vacibliyi haqda tam məlumatsız valideynlərin uşaqları çox az miqdarda cəlb olunmuşdur.

Tədqiqat nəticəsində tədqiqatda iştirak edən uşaqların baxça/uşaq inkişaf mərkəzinə getməsi ilə onların USDV aləti üzrə əldə etdikləri nəticələr arasında mövcud olan əlaqələr yoxlanıldı. Təhlil göstərdi ki, uşağın bağça/uşaq inkişaf mərkəzinə getməsinin onun USDV aləti üzrə əldə etdiyi nəticələrə statistik cəhətdən əhəmiyyətli təsiri var. Uşaq bağçası/inkişaf mərkəzinə gedən uşaqların nəticələri təqribən iki dəfə digər uşaqların nəticələrindən yüksəkdir (Cədv. 3).

Cədvəl 3

Uşağın bağça/uşaq inkişaf mərkəzinə getməsi ilə onun USDV üzrə əldə etdiyi nəticə arasında əlaqə

Şkalalar	Uşaq bağça/inkişaf mərkəzinə gedirmi		
	Bəli	Xeyir	t
K.M.	21.52	12.42	15.01***
N.B.	21.32	12.78	14.24***
N.İ.	20.48	12.28	14.03***
Ü.M.	21.45	13.08	13.74***
A.-D.&H.	20.86	12.68	14.66***
V.-D.&H.	20.58	12.19	14.40***
Ö.X.	21.12	12.90	13.56***
Sos.	21.59	12.89	14.12***

***** $p < 0.01$

USDV alətinin əksər şkalaları üzrə bütün yaş qrupları arasında orta bal 16 oldu. Azərbaycanda əldə olunmuş nəticələrlə Kanadada keçirilmiş tədqiqatın nəticələrini müqayisə etdikdə görürük ki, Kanadada orta bal 18 təşkil edir və buda Azərbaycanda əldə olunmuş orta baldan çoxdur. Beləliklə, qeyd edə bilərik ki, Azərbaycanda üzrə uşaqların orta balı Kanada üzrə uşaqların orta balından azdır. Müşahidə olunan fərq inkişaf problemləri-

nin olması deyil, Azərbaycan uşaqları üçün Kanada normalarından fərqli olan normalar hesablanmalıdır.

Müəyyən yaş qruplarında müşahidə olunan homogen nəticələrə görə hər bir yaş qrupu üçün Cronbach's Alpha testindən istifadə etmək mümkün olmadı. Bu səbəbdən etibarlılıq testinin hər şkala üzrə keçirilməsi üzrə qərar verildi. Aşağıdakı Cədvəldə verilmiş nəticələr hər şkala üzrə yüksək etibarlılıq göstərir ($\alpha > 0.80$).

Cədvəl 4

Hər şkala üzrə etibarlılıq testinin nəticələri

Şkalalar	Cronbach's Alpha
KM	0.95
NB	0.96
Nİ	0.96
ÜM	0.96
ADH	0.96
VDH	0.96
ÖX	0.96
Sos.	0.95

Şkalaların etibarlılığını yoxlamaq üçün 8 şkala arası interkorrelyasiyalar yoxlanılmışdır. Yaş qrupları üç qrupa bölünmüşdür: 0-18 ay 19-24 ay və 49-60 ay. Birinci və ikinci qrup daxili korrelyasiyaların hamısı statistik cəhətdən əhəmiyyətli oldu. Lakin üçüncü qrup daxilində social bacarıqlar şkalası ilə kiçik motor bacarıqları şkalası arasında statistik cəhət-

dən əhəmiyyətli korrelyasiya müşahidə olunmadı. Bu tendensiya USDV metodikasının yaradılması zamanı Kanadalı həmkarların tədqiqatında müşahidə olunur. Daha erkən yaşlı uşaqlarda şkalalar, yəni şkalaların ölçdüyü bacarıqlar biri digəri ilə sıx əlaqəli olurlar, lakin uşağın yaşı artdıqca bacarıqlar artır və müxtəlifləşir. Uşağın yaşı artdıqca şkalalar arası

korrelyasiyaların azalması tendensiyası uşağın inkişafın daha mürəkkəb səviyyəsinə keçid aldığıda müşahidə olunur.

Keçirilmiş statistik təhlillərin nəticəsinə əsasən USDV (Uşaq İnkişafının Qiymətləndirilməsi Aləti) alətinin

azərbaycan dilində olan versiyası 0–5 yaşlı azərbaycan dilli Azərbaycanda yaşayan uşaqların inkişafını qiymətləndirmək üçün etibarlı və mötəbər qiymətləndirmə alətidir. USDV alətinin mədəni və linqvistik ekvivalentliyinin qiymətləndirilməsi buna sübutdur.

Ədəbiyyat:

1. **Amdur J.R., Mainland J.K. & Parker K.C.H.** (1999). Diagnostic Inventory for Screening Children (DISC) Manual (5th ed.). Kitchener, ON: Kitchener-Waterloo Hospital.
2. **Anastasi A.** (1988). Psychological testing (6th ed.). New York: Macmillan.
3. **Berruata-Clement J.R., Schweinhart L.J., Barnett W.S., Epstein A.S. & Weikart D.P.** (1984). Changed lives: The effects of the Perry Preschool Program on youths through age 19. Ypsilanti, MI: High/Scope Press.
4. **Bracken B.A.** (1987). Limitations of preschool instruments and standards for minimal levels of technical adequacy. Journal of psychoeducational assessment, 4, 313-326.
5. **Darrah J., Hodge M., Magill-Evans J., Kembhavi G.** (2003). Stability of serial assessments of motor and communication abilities in typically developing infants – implications for screening. Early Human Development, 72, 97-110.
6. **Drummond J., Fleming D., McDonald L., & Kysela G.M.** (2005). Randomized controlled trial of a family problem-solving intervention. Clinical Nursing Research, 14, 57-80.
7. **Gilliam W.S. & Mayes L.C.** (2000). Developmental assessment of infants and toddlers. In C. H. Zeanah, Jr. (Ed.), Handbook of infant mental health (pp. 236-248). New York: Guilford.
8. **Herdman M., Fox-Rushby J., Badia X.** A model of equivalence in the cultural adaptation of HRQoL instruments: the universalist approach. Qual Life Res 1998, 7(4):323-335.
9. International Test Commission (2010). International Test Commission Guidelines for Translating and Adapting Tests. [<http://www.intestcom.org>]
10. **Lehr C.A., Ysseldyke J.E., Thurlow M.L.** (Eds.). (1986).

- Assessment practices in model early childhood education programs. *Psychology in the schools*, 24, 390-399.
11. **Maloney P.M. & Ward P.M.** (1976). *Psychological assessment: A conceptual approach*. Oxford University Press.
 12. **McReynolds P.** (1968). *Advances in psychological assessment*, Vol.I. Palo Alto, CA: Science and Behavior Books.
 13. **Meisels S.J., Provence S.** (Eds). (1989). *Screening and assessment: Guidelines for identifying young disabled children and their families*. Washington, DC: National Center for Clinical Infant Programs.
 14. **Parker K.C.H., Mainland M.K., Amdur J.** (1990). The Diagnostic Inventory for Screening Children: Psychometric, factor, and validity analyses. *Canadian Journal of Behavioural Science*, 22, 361-376.
 15. **Peterson N.L.** (1987). *Early intervention for handicapped and at-risk children: An introduction to early childhood-special education*. Denver, CO: Love.
 16. **Salvia J. & Ysseldyke J.E.** (1995). *Assessment* (6th ed.). Boston, MA: Houghton Mifflin.
 17. **Sattler J.M.** (1992). *Assessment of children* (3rd ed.-Revised). San Diego, CA: Author.
 18. **Siegel-Causey E., & Allinder R.M.** (1998). Using alternative assessment for students with severe disabilities: Alignment with best practices. *Education and Training in Mental Retardation and Developmental Disabilities*, 33, 168-78.
 19. **Streiner DL, Norman G.R.** *Health measurement scale: practical guide to their development and use*. New York: Oxford; 2003.
 20. **Thurlow M.L., Ysseldyke J.** (1979). Current assessment and decision making practices in model LD programs. *Learning Disabilities Quarterly*, 2, 15-24.
 21. **Watson T.S. & Henington C.** (1998). Review of the Diagnostic Inventory for Screening Children. In J. C. Impara & B. S. Plake (Eds.), *The thirteenth mental measurements yearbook* (pp. 366-368). Lincoln, NE: Buros Institute of Mental Measurements.

**CROSS-CULTURAL ADAPTATION PROCESS:
PSYCHOMETRIC ANALYSIS OF THE DATA AND ITS RESULTS**

ABSTRACT

This article was an attempt to share the results of the cross-cultural study on the adaptation of DISC to Azerbaijani context. The authors provide the information on the general issues of cross-cultural tool adaptation; translation of an assessment tool; qualitative analysis; field testing; and statistical applications for translated instruments. The current article aims at providing the results of psychometric analysis of the data obtained during the study and analysis of the results. As a result of the study the authors of the article offer DISC as a reliable and valid assessment tool to be used with children from birth to 5 years old living in Azerbaijan.

**ПРОЦЕСС КРОСС-КУЛЬТУРНОЙ АДАПТАЦИИ:
ПСИХОМЕТРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ДАННЫХ И
ЕГО РЕЗУЛЬТАТЫ**

АБСТРАКТ

Данная статья была попыткой представить результаты кросс-культурного исследования по адаптации DISC к азербайджанскому контексту. Авторы статьи обсуждают общие вопросы кросс-культурной адаптации методики; перевод методики с языка первоисточника на язык перевода; качественный анализ; полевое тестирование и статистические методы анализа переведенной методики. В данной статье сделана попытка представить результаты психометрического анализа данных, полученных в ходе исследования. В заключении авторы предлагают DISC как надежный и валидный инструмент для оценки развития детей от 0 до 5 лет в Азербайджане.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №1)
Rəyçi Ə.S.Bayramov, psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Məqalə redaksiyaya 02 sentyabr 2015-ci ildə daxil olmuşdur

ŞƏXSİYYƏTİN SIYASI ŞÜURUNUN TƏŞƏKKÜLÜNDƏ ONUN DƏYƏRLƏR SİSTEMİNİN ROLU

Günay Əfəndiyeva

BDU-nun "Psixologiya" kafedrası

E-mail: gunayefendiyeva@mail.ru

Açar sözlər: ideoloji, emosional-psixoloji, siyasi davranış, siyasi şüur, siyasi yönəliş

Ключевые слова: идеологическое, эмоционально-психологическое, политическое поведение, политическое сознание, политическая ориентация

Key words: ideological, emotional-psychological, political behavior, political consciousness, political orientation

Yeniyyətlik dövrü bazar iqtisadiyyatına təsadüf edən müasir gənclərin siyasət haqqındakı bilikləri mücərrəddir və siyasi maraqları yüksək deyil. Cavan adamlar qeyri-müəyyənlik şəraitində siyasi institutlara etibar etmirlər. Bununla yanaşı, sadə vətəndaşlar siyasi seçim edərək çox vaxt kütləvi informasiya vasitələrinin onlara təqdim etdiyi obrazlara inanırlar. D.V. Olşanskiyin fikrincə, şüuraltı təsəvvürlərin şüurda üstünlük təşkil etməsi müasir cəmiyyətdə müxtəlif informasiya növlərinin fəaliyyəti ilə əlaqədar kütləviləşdirmə prosesinin nəticəsidir (125).

Ona görə də gənclərin siyasi şüurunun xüsusiyyətləri arasında emosional-psixoloji ünsürlərin üstünlük təşkil etdiyini qeyd etmək olar.

Cəmiyyətin yenidən təşkil olunduğu keçid dövründə gənclərin kol-

lektivçilik dəyərlərini istehlak cəmiyyətinin, bazar cəmiyyətinin dəyərləri, fərdi dəyərlər əvəzləyir. Gənc insanlar özünü ənənəvi cəmiyyətinin dəyərlərindən daha çox liberal-demokratik dəyərlərlə eyniləşdirməyə can atırlar. İstər-istəməz buradan gənclərin siyasi şüurunun yeni bir xüsusiyyəti, yəni ənənəvi siyasi dəyərlərin inkarı meydana çıxır. Gənclərin siyasi şüurunun formalaşmasında öz-özünə əmələ gələn proseslərin rolu artır. Beləliklə, siyasi münasibətlər sahəsində qeyri-müəyyənliyin meydana çıxması üçün şərait yaranır. Bununla yanaşı sosial-siyasi münasibətlərin subyekt kimi, gənclərin formalaşmasında siyasi şüurun latent mexanizmlərinin tədqiq olunmasının davam etdirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Artıq bizə məlumdur ki, siyasi şüur elmi təhlil baxımından müstəs-

na olaraq, mürəkkəbliyi ilə fərqlənir. Belə ki, onun təbiəti bilavasitə müşahidəçidən gizli qalır. Bu xüsusiyyəti nəzərə alaraq, belə bir fakta hökmən diqqət yetirmək lazımdır ki, indiyə qədər siyasi şüurun üsürlərinin strukturuna münasibətdə tədqiqatçılar ortağ bir rəyə gələ bilməmişlər. Hər bir müəllif bu və ya digər üsürü qabardaraq, özünəməxsus quruluşu təklif edir.

Lakin bu fenomenin elmi tədqiqi müstəsna olaraq ümumnəzəri təsvirə gətirib çıxarmır. Tədqiqatçıların təhlil mərkəzinə əhalinin yalnız ayrı-ayrı qurupları düşür, indiki halda isə tələbə gənclərin kamillik və siyasi şüurunun inkişaf səviyyəsini sadəcə olaraq təsvir etməyə cəhd etmirik, həm də onu qiymətləndirməyə və fərdin siyasi həyatının mahiyyətini aşkara çıxarmağa çalışırıq.

Bu gün elmi ədəbiyyatda üstünlük təşkil edən tendensiya müstəsna olaraq, siyasi şüurun üsürlərinə dayanaraq, onun öyrənilməsindən ibarətdir. Bunun nəticəsində siyasi şüurun analizinə ideoloji, emosional-psixoloji və davranış kimi əsas üsürlərin prizmasından yanaşmağa qərar verdik.

Birincisi, siyasi şüurun rəasional üsürü-siyasi ideologiya. O, özlüyündə siyasət, siyasi hakimiyyət, dövlət və s. haqqında ideyaları, anlayışları və təsəvvürləri ehtiva edir. Siyasi ideologiyaya, müdrik adamın siyasət haqqında söylədiyi fikirləri, habelə

M. Veberin «Milli dövlət və xalq təsərrüfatı siyasəti» əsərini də aid etmək olar. Hüquqi ideologiya siyasi şüurun çevik və səmərəli üsürüdür.

Siyasi şüurun ikinci struktur üsürü siyasi psixologiyadır, yəni hisslər, emosiyalar, əhval-ruhiyyə (emosional üsür). Emosiyalar üzvü olaraq, siyasi şüurun strukturuna daxil olur. Çünki insan siyasi sferada yalnız təfəkkürlə (düşüncələrlə), yəni rəasional üsürlər vasitəsilə hərəkət edə bilməz. Emosional görünüş (müsbət və ya mənfi) ciddi şəkildə siyasi subyektin davranışına təsir edir (məsələn, konkret olaraq, bir adamın dövlətin sosial siyasətdən razı olması və ya razı olmaması).

Siyasi hisslərin və emosiyaların siyasətdə ciddi mənə kəsb etməsindən bir çox alimlər bəhs etmişlər. Məsələn, Aristotel belə hesab edirdi ki, siyasət dövlət və vətəndaş arasında münasibət (ünsiyyət) formasıdır. Onun fikrincə, hökmdarlar üsyan qaldıran şəxslərin əhval-ruhiyyəsini bilməlidirlər ona görə ki, bütün siyasi hərəc-mərclik, qarışıqlıq və qalmaqallar ilk növbədə emosional vəziyyətlə bağlıdır. Makievelli isə isbat edirdi ki, idarə etmək insanları inanmağa məcbur etmək deməkdir. O, xüsusi olaraq qeyd edirdi ki, insanların əhval-ruhiyyəsindəki fərqlilik dövlətdə baş verən bütün eybəcərliklərin başlıca səbəbidir. Bəzi tədqiqatçılar isə (V. Vund,

Q. Lebon) «xalqın ürəyinin» mövcudluğuna inanırdılar, habelə «psixoloji epidemiyaları» (məsələn, inqilab baş verdikdə), xalqın özbaşına məhkəmə qurmasını, insanların azadlıqdan sərxoş olmasını, qisas hissini, kütləvi psixoz hallarını və s. təsvir etmişlər.

Siyasi ideologiyadan fərqli olaraq, siyasi psixologiya, bir qayda olaraq, cəmiyyətdə kor-təbii şəkildə yayılır. Onun informasiya bazasını dediqodular, siyasi hadisələrin yanlış olaraq dərk olunması və s. təşkil edir. Bununla yanaşı, siyasi şüurda onun rolunu qiymətləndirməmək olmaz.

Siyasi şüurun üçüncü struktur ünürü davranış motivlərinə hazır olmaqdan və hərəkət etmək bacarığından, yəni davranış ünüründən ibarətdir. O, siyasi ideologiyanın və siyasi psixologiyanın hərəkətverici amilidir və bilavasitə insanın qəti mövqeyi ilə, möhkəm inamı ilə, qarşıya qoyulan məqsədə çatması üçün əməli fəaliyyətinin psixoloji tərəfi ilə bir başa bağlıdır.

Siyasi şüurun əsas ünsürləri:

1. İdeoloji. Biliklərin, baxışların, inamın, prinsiplərin, dəyərlərin, idealların sistemi. 2. Psixoloji. Siyasi emosiyalar, hisslər, əhval-ruhiyyə. 3. Davranış. Davranışda siyasi motivlərin məntiqi reallığı. İdeoloji və psixoloji ünsürlər özlüyündə fəaliyyətin ideya-psixoloji əsasını təşkil edir, fəaliyyət üçün zəmin yaradır. Davra-

nış ünsürləri isə bilavasitə onun daxili amili rolunda çıxış edir.

Bu nəzəri əsaslardan çıxış edərək, tədqiqatın sonrakı mərhələsini planlaşdırmaq, empirik materialları müqayisəli təhlil etmək məqsədi ilə ilkin mərhələ olaraqbəzi ali məktəblərdə tələbələrin siyasi yönəliş və dəyərləri (Bakı Dövlət Universitetinin və Bakı Slavyan Universiteti) öyrənilmişdir.

Tədqiqatın gedişində gündüz şöbəsinin 200-dən çox tələbəsi sorğuda iştirak etmişlər. Onlardan 100 nəfəri BDU-nun humanitar və dəqiq elmlər fakültələrinin, 100 nəfər isə Bakı Slavyan Universitetinin tələbələridir. Respondentlər seriya seçimi üsulu ilə (yuva seçimi) müəyyənləşdirilmişdir. Dördüncü kurs tələbələrinin rəyləri 18 sualdan tərtib olunan anket vasitəsi ilə öyrənilmişdir. Bütün suallar siyasi şüurun (təbii ki, bunlar siyasi ideologiya, siyasi psixologiya və davranış ünsürləridir) aid üç kateqoriyaya bölünmüşdür.

Siyasi ideologiya tələbələrin hakimiyyət, siyasət və siyasi prosesin əsas aktorları haqqında düşüncələrinin, təsəvvürlərinin, baxışlarının sistemini tədqiq edərək təhlil edəcəkdir.

Gənclərin siyasətə münasibətində müvafiq marağın olması və ya olmaması daha çox xarakterikdir (Cədvəl 1.).

«Ölkənin siyasi həyatı Sizi maraqlandırırımı?» sualının cavabı aşağıdakı şəkildə bölünmüşdür:

*Ali məktəblərin nümunəsində siyasi hadisələrə
tələblərin maraq dərəcəsi*

Ölkənin siyasi həyatı sizi maraqlandırırımı?	BDU	BSU
Bəli	75 faiz	35 faiz
Xeyr	1 faiz	23 faiz
Bir qədər maraqlandırır	24 faiz	42 faiz
	100%	100%

Anketdəki birinci sualın təhlili göstərir ki, Bakı Dövlət Universitetinin (BDU) tələbələrinin siyasətə marağı Bakı Slavyan Universitetinin (BSU) tələbələrinin siyasi maraqlarını 2 dəfə üstələyir. «Ölkənin siyasi həyatı, Sizi maraqlandırırımı?» sualına isə BDU-dan olan respondentlərin 75 faizi «bəli» cavabını vermişlər. BSU-nun tələbələrinin isə yalnız 35 faizi siyasətə maraqlanır. Habelə sorğu göstərdi ki, BSU-nun tələbələrinin 23 faizi üçün, ümumiyyətlə, siyasət maraqlı deyil. BDU-da isə həmin göstərici vur-tut 1 faiz təşkil edir.

Gənclərin siyasi şüurunun formalaşmasında kütləvi informasiya vasitələri aparıcı rol oynayır. Bunun nəticəsində tələbələrin siyasi şüuruna təsir göstərən əsas kommunikativ kanalın televiziya proqramları olduğu müəyyən edilmişdir (BDU-da 67 faiz, BSU-da 61 faiz). Növbəti geniş yayılmış informasiya mənbəyi isə

internet şəbəkəsidir (BDU-da 55 faiz, BSU-da 52 faiz). Dövrü çap nəşrləri isə yalnız üçüncü yerdədir (BDU-da 35 faiz, BSU-da 18 faiz). Həmçinin müasir tələbələrin ilkin sosiologiyasının agentləri kimi yaxınları (ailə, dostlar, tanışlar) o qədər də yüksək siyasi təsir gücünə malik deyildir (BDU-da 15 faiz, BSU-da 19 faiz).

Anketin nəticələrinin təhlili göstərdi ki, siyasi gerçəkliyə münasibətdə tələbələrin biliklərinin dəqiq sistemi mövcud deyil, onların siyasət haqqında təsəvvürləri yalnız bəzi baza anlayışlarının və müəyyən istiqamətlərin məcmusundan ibarətdir ki, onlar da özlüyündə siyasətdən daha çox, bütövlükdə ictimai quruluşla və ictimai inkişafı əlaqədardır. Respondentlərinin ümumi sayının, yəni BDU-nun tələbələrinin yalnız 32%, BSU-nun tələbələrinin isə 21% demokratiya, liberalizm, konservatizm, kommunizm, totalitarizm, sosializm,

avtoritarizm kimi anlayışların az-çox dəqiq xarakteristikasını verə biliblər.

«Bizim ölkəmizdə hansı mövcud siyasi partiyaları tanıyırsınız?» sualını hər iki ali təhsil müəssisəsinin tələbələri, demək olar ki, eyni dərəcədə cavablandırmış və aşağıdakı siyasi partiyalarını sadalamışlar: Yeni Azərbaycan Partiyası, Musavat Partiyası, Xalq Cəbhəsi Partiyası, Ədalət Partiyası.

Anketə həmçinin bir sıra nüfuzlu siyasi xadimlərin adı daxil edilmiş və həmin siyasi xadimlərin hansı funksiyaları yerinə yetirilməsi barədə tələbələrin nə dərəcədə məlumatlı olması araşdırmışdır. Anketin nəticə-

ləri göstərir ki, humanitar sahənin tələbələrinin 75 faizdən çoxu və texniki sahənin tələbələrinin isə yalnız 52 faizi ölkənin və ya regionun birinci siyasətçilərini tanıyırlar. BSU-nun tələbələri isə əsasən həmin siyasətçilərin vəzifə səlahiyyətlərinin nədən ibarət olduğunu müəyyənləşdirə bilməmiş və həmin həmin şəxslərin mühüm siyasi və ya dövlət əhəmiyyətli işlər gördüyünü qeyd etməklə kifayətlənmişlər.

Ancaq sonrakı araşdırmalar göstərdi ki, siyasətə maraq göstərməsinə baxmayaraq, respondentlərin çox cüzi hissəsi siyasi təşkilatlara üzv olurlar (2.1.2-ci cədvəl).

Cədvəl 2

Ali təhsil məktəbindən asılı olaraq «Siz hər hansı təşkilatın iştirakçısınızmı?» sualının bölgüsü

Sosial və siyasi fəallığın formaları	BDU	BSU
İdman klubu, seksiya	19 %	21 %
Siyasi təşkilatlar	2 %	–
Gənclərin ictimai birlikləri	19 %	6 %
Xeyr, iştirak etmirəm	54 %	72 %
Dini təşkilatlar	2 %	–
Həmkarlar	4 %	1 %
	100 %	100 %

Bununla yanaşı, məlumatlara görə bizim ölkəmizdə gənclərin siyasi təşkilatlarına üzv olan iştirakçıların

sayı son iki-üç ildə xeyli dərəcədə artmışdır. Bunun səbəbi isə yaxın xarici ölkələrdə baş verən son hadisə-

lərlə və ölkədə keçirilən prezident və parlament seçkiləri ilə bağlıdır.

Cədvəldəki məlumatlar bir daha təsdiqləyir ki, gənclər onların siyasi sosializasiyasına yardım edən gənclər təşkilatlarında iştirak etmir və formal olaraq onları maraqlarına görə yalnız idman təşkilatları və klubları əvəzləyir. Gənclərin siyasi təşkilatlarda, həmkarlarda və digər ictimai birliklərdə iştirakı olduqca cüzdür. Sorğuda iştirak edən BDU-nun tələbələrinin yalnız 2% siyasi təşkilatların üzvüdür, BSU-nun tələbələri isə ümumiyyətlə, siyasi təşkilatlarda iştirak etmirlər. Bunu həmin təşkilatların gənclərin tələblərini qarşılamaması ilə, yaxud da onların passivliyi və həmin təşkilatlara maraq göstərməməsi ilə izah etmək mümkündür.

Gənclərin siyasi şüurunu (üstəlik daha fəal şəkildə) formalaşdıran amillərdən biri də ictimai özünüidarətmə orqanlarının işində onların iştirak etməsidir. Sorğu göstərdi ki, hər iki halda onların iştirakı çox aşağı səviyyədədir. Belə ki, BDU-nun tələbələrinin 4%, BSU-nun tələbələrinin isə yalnız 1% universitet səviyyəsində fəallıq göstərir.

Konkret ideya-siyasi cərəyanlara tələbələrin münasibətini nəzərdən keçirək. Çoxpartiyalılığın formalaşması, siyasi plüralizm həmin cərəyanların qeyri-sabitliyinə gətirib çıxarır. Tələbələrin siyasi partiyalara münasibətini aşkar etmək üçün respondentlərinə belə bir sual vermişdir: «Sizin kimi insanların maraqlarını hansı partiya daha çox əks etdirir?» Nəticələr belədir (Cədvəl 3):

Cədvəl 3

Tələbələrin çox hissəsinin maraqlarını əks etdirən partiyalar

Partiyalar	BDU	BSU
Musavat Partiyası	12 %	9 %
Xalq Cəbhəsi Partiyası	4 %	3 %
Azərbaycan Partiyası	61 %	57 %
Ədalət Partiyası	1 %	2 %
Heç bir	22 %	29%
	100 %	100 %

Bu cədvəl göstərir ki, BDU-nun tələbələri daha çox neytrallıq nümatələbələrindən fərqli olaraq, BSU-nun iştirakçılarıdır. BDU-nun tələbələri

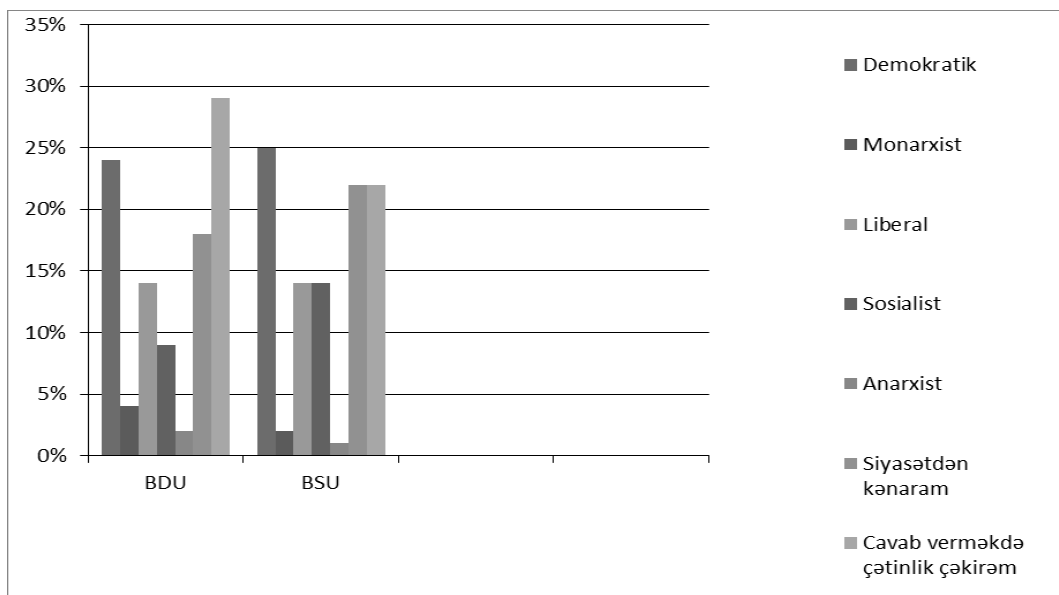
arasında YAP-ın tərəfdaşları qalan partiyaların tərəfdarlarından dəfələrlə çoxdur. BSU-nun tələbələri də YAP istisna olmaqla, digər partiyalara onların maraqlarını əks etdirən partiya kimi baxmırlar. Siyasi yönünə görə partiyalara gənclərin münasibətini müəyyənləşdirmək də maraqlıdır (Cədvəl 4.)

Cədvəl 4

Siyasi yönünə görə partiyalara gənclərin münasibəti

Sizin siyasi görüşləriniz	BDU	BSU
Demokratik	24 %	25 %
Monarxist	4 %	2 %
Liberal	14 %	14 %
Sosialist	9 %	14 %
Anarxist	2 %	1%
Siyasətdən kənaram	18 %	22 %
Cavab verməkdə çətinlik çəkirəm	29 %	22 %
	100 %	100 %

Tələbələr arasında «Siyasətdən kənaram» (BDU-18 faiz, BSU – 22 faiz) və «Cavab verməkdə çətinlik çəkirəm» (BDU-29 faiz, BSU-22 faiz) suallarına verilən cavablar populyar olsa da, bütövlükdə gənclər demokratik və liberal dəyərlərə (BDU-24 faiz, BSU-25 faiz) üstünlük verirlər. Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, sosialist ideyalara üstünlük verənlərin səviyyəsi yüksəkdir (BSU-14 faiz, BDU-9 faiz).

Şəkil 1. Siyasi yönünə görə partiyalara gənclərin münasibəti

Belə nəticə çıxarmaq mümkündür ki, indiki gənclik bütövlükdə da-

ha az əənəvidir və demokratik əh-val-ruhiyyəyə daha çox meyillidir.

Ədəbiyyat:

1. **Abbasov Ə.F.** Milli maraqlar və milli ideologiya. Bakı, 2012, 240 s.
2. **Əliyev R.İ.** Şəxsiyyət və onun formalaşmasının etnopsixoloji əsasları. Bakı, 2000, 196 s.
3. **Əliyev R.İ.** Etnopsixologiya: Qloballaşma və millilik. Bakı, 2007, 180 s.
4. **Əliyev P.V., Əhmədov H.H.** Gənclərin milli-mənəvi dəyərlər əsasında tərbiyəsi. Bakı, 2006, 264 s.
5. **Бодио Т.** Сознание и политическое поведение: ограничения рациональности политических действий / Элементы теории политики: сб. ст. Ростов-на Дону, 1991, С.35-47.
6. **Боднер А.** Политическая культура общества и ее обусловленности // Политология вчера и сегодня. Москва, 1990, С.216-217.
7. **Джафаров Г.М.** О механизме формирования политической культуры личности / Мүасир elm: problemlər perspektivlər. Elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, 2000, səh. 82-83.
8. **Мацумото Д.** Человек, культура, психология. Удивительные загадки, исследования и открытия. СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2008, 668 с.

9. **Елехин А.В.** Особенности политической социализации современной российской молодежи: Дис. ...канд. философ.наук. Москва, 1998, 175 с.
10. **Мельвиль А.Ю.** Опыт теоретико-методологического синтеза структурного и процедурного подходов к демократическим транзитам // Полис, 1998, №2, С.6 - 37.
11. **Тоффлер Э.** Метаморфозы власти. М.: АСТ, 2001, 669 с.
12. **Утенков В.М.** О политическом сознании студенческой молодежи // Социально-гуманитарные знания, 2003, № 3, С. 164-170.
13. **Шевченко Ю.** Политическая культура: воздействие политических институтов на советские и постсоветские ценности // <http://www.auditorium.ru/books/144/glava2.html>.
14. **Хонигман, Дж.** Подходы /Дж. Хонигман // Личность, культура, этнос: современная психологическая антропология / Под общей ред. А.А. Белика. М.: Смысл, 2001.С. 80-103.
15. **Эриксон Э.** Идентичность: юность и кризис. М., 19966.
16. **Giddens A.** Runaway World. How Globalization is Reshaping our Lives. Second Edition. N. Y. Routledge, 2003. - P. 18, 68, 69 - 70, 72- 73.
17. **Giddens A.** The Third Way. The Renewal of Social Democracy. Cambridge, 1998. - P. 73 - 75;

РОЛЬ СИСТЕМЫ ЦЕННОСТЕЙ В ФОРМИРОВАНИИ ПОЛИТИЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ ЛИЧНОСТИ

АБСТРАКТ

В статье рассматриваются особенности политического сознания молодежи, уточняется роль политических чувств и эмоций в формировании молодежи как субъекта социально-политических отношений. В то же время, здесь конкретизируются основные элементы политического сознания – идеологическое, эмоционально-психологическое и политическое поведение, а политическая ориентация, ценности и в целом отношение молодежи к политике становятся объектом экспериментального исследования. Анализ результатов проведенного эксперимента показывает, что современная молодежь в целом менее традиционна и больше всего придерживается демократических тенденций.

**THE ROLE OF THE VALUE SYSTEM IN THE FORMATION
OF POLITICAL CONSCIOUSNESS OF THE PERSON**

ABSTRAKT

The article deal with the peculiarities of the political consciousness of youth, clarifies the role of political feelings and emotions in the formation of youth as a subject of socio-political relations. At the same time, the main elements of political consciousness are specified here: ideological, emotional, psychological and political behavior, and political orientation, values and, in general, young people's attitude to politics become the object of experimental research. An analysis of the results of the experiment shows that modern youth as a whole is less traditional and most of all adheres to democratic trends.

Məqalə Bakı Dövlət Universitetinin Sosial Elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi şurasında iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №10)

Rəyçi Mustafayev Müşviq Hüseyn oğlu, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Məqalə redaksiyaya 13 yanvar 2016-cı ildə daxil olmuşdur

İNSANIN MƏNƏVİ TƏKAMÜLÜNÜN PSIXOLOJİ KONSEPSİYASI

Ərəstun Baxşəliyev

*ADPU-nun Yaş və pedaqoji
psixologiya kafedrasının müdiri,
psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor*

Açar sözlər: mənəvi təkamül, psixoloji konsepsiya, kamil insan, təvazökar, təkəbbür, sadəlik

Ключевые слова: духовная эволюция, психологическая концепция, совершенный человек, скромность, высокомерие, простота

Key words: spiritual evolution, psychological concept, perfect man, modesty, arrogance, simplicity

İnsan fiziki, mənəvi, təbii və sosial varlıqdır. O, həm də xarici (fiziki), daxili, (psixi) qanunauyğunluqları olan bioloji, sosial və psixi, mənəvi ölçülərin təşkil etdiyi tamlıqdır. Psixi-mənəvi cəhət insanın daxili mənəvi aləmini əks etdirir. İnsanda bu daxili, psixoloji xüsusiyyətlər başqa adamlarla qarşılıqlı əlaqə və münasibətlərdə təşəkkül tapıb formalaşır. İnsan bu yaşam tərzində, bir çox mənəvi-sosial keyfiyyətləri (xeyir, vicdan, insaf, ədalət, əxlaqi borc, şərəf, ləyaqət, təvazökarlıq, məsuliyyət, səmimilik və s.) özü üçün nümunə seçir. Bu əxlaqi-sosial, mənəvi-psixoloji keyfiyyətlər şəxsiyyəti mənəvi təkmilləşməməyə aparır. Təbii ki, bu milli-mənəvi, təbii sərvətlər insanlarda fərqli cəhətlərdə özünü göstərir. Bu mənada daxilən mənəvi-

psixoloji zənginliyə malik olan sadə, təvazökar, bir sözlə kamil insanlara həmişə böyük ehtiyac olub. XIX əsr Azərbaycanın ictimai-siyasi, fəlsəfi-psixoloji fikir tarixində özünə layiqli yer tutan, dramaturq, filosof, alovlu maarifpərvər M.F.Axundov kamil insan o adamı hesab edirdi ki, o, “elm-bilik sahibi”, “filosof təbiətli” olub, müasir həyat üçün lazımi bütün dünyəvi elmləri dərindən öyrənsin, dünya mədəniyyətindən xəbərdar olsun, dünyanın siyasi işlərindən hali olsun, açıq fikirli, iti zehnlili, yüksək zövqlü, uzaqgörən olsun və s. Mənəvi kamil insan özünün xeyirxah əməli fəaliyyəti ilə də fərqlənməli, “tədbirli”, “çalışqan iş bacaran” ən çətinlikləri dəf etməyi bacaran, böyük işlər görən, böyük fikirlərini həyata keçirmək uğrunda mübarizə

aparmaq qabiliyyətinə malik olmaq, ülvü humanist olmalıdır. Bir insan hər nə qədər zəngin biliklərə malik olursa olsun, o biliyini insanların xeyri üçün sərf edə bilmirsə, sadəlvü tədliqçilikdir, özünü aldatmaqdır. Əlbətdə insanın mənəvi təkamülünü göstərən hazır reallıq yoxdur. Hər halda M.F.Axundov və bir çox başqa mütəfəkkirlər mənəvi təkamülün 7 əsas vəzifəsini qeyd edirlər.

İnsan pis əməldən qaçmalıdır.

İnsan yaxşılıq etməyi bacarmalıdır.

İnsan zülmü, ədavəti dəf etməyi çalışmalıdır.

İnsan həmnövləri ilə cəmiyyətdə yaşamağı bacarmalıdır.

İnsan elm dalınca getməlidir.

İnsan hər yerdə elmi yaymağı bacarmalıdır.

İnsan imkan daxilində həm əqidəlliləri ilə, həm fikirləri ilə, həm növləri ilə davranış qaydaları uğrunda mübarizə aparmalıdırlar.

Təbii ki, insan bu kamillik zirvəsinə birdən – birə yüksəlmiş. Onun keçdiyi ömür yolu özlüyündə ən böyük əxlaqi, mənəvi sosial-psixoloji sərvət olub, qalan maddi sərvətləri də müəyyən edir. Çünki, insanın özü olmadan, ümumiyyətlə onun dəyərlərindən də danışmaq olmaz. İnsan həm bioloji, həm də sosial varlıqdır. O, dünyaya fərd kimi gəlir, yaşayır-yaradır, ictimai-siyasi təcrübələri mənimsəyərək, tədricən kamil şəx-

siyyətə çevrilir, həyatda yaşamaq uğrunda mübarizə aparır. İnsanın mahiyyəti onun biofizoloji təbiəti ilə əmələ gəlmiş (hərçənd ki, bu amilləri də danmaq olmaz). O, öz-özünə determinləşir. İnsan tarix, zaman, ictimai həyat prosesində, təşəkkül tapıb inkişaf edir, ictimai münasibətlərdə, təhsildə, elmdə, mədəniyyətdə sosiallaşır. İdraka, ünsiyyətə, əməyə, peşəyə, vətəndaş mövqeyinə qoşulmaqla insan özündə sosial-əxlaqi, ictimai-siyasi hissləri inkişaf etdirir, xarakter əlamətlərini formalaşdırır. Bu canlı varlıq olan insanın inkişafının obyektiv qanunauyğunluğudur. İnsan həmişə özünü yeniliyə yönəlmişdir. Buradan belə çıxır ki, həyatın mənası insana hazır şəkildə verilmir. O, bunu çətin və gərgin axtarışlarda əldə edir. Əxlaqi-sosial psixoloji sahələrə uyğun olaraq o, mürəkkəb mənəvi keyfiyyətlər axtarışına çıxır. Təbii ki, bu axtarışlar asan olmur, bəzən faciələrə, drammatizmə gətirib çıxarır. Bu prosesdə insan inkişaf edib təkmilləşir, özünü müsbət mənada dəyişməyə can atır. İnsan öz-özünü dəyişdiyi üçün o, öz həyat fəaliyyətinin mənasını dünyaya özü "daxil edir". O, hər hansı bir vücudun xatirinə deyil, öz xatirinə özünü dəyişir. İnsan özünü dəyişmədən mövcud ola bilməz. Onun fəaliyyəti onda öz mahiyyətinin təşəkkülü prosesində obyektiv istiqamətə malik

olur. İnsan kimdir? Həyatda onun yeri, mövqeyi, ömür yolu, özünüdərk, özünüqiymtələndirməsi necədir? Bu və ya digər suallar elə də sadə məsələlər deyil. Bu məsələlər ətrafında düşünmədən bir insan kimi yaşamaq, ömür yolunu nizamlamaq mümkün deyil. Bu səbəbdən də insanın mənalı həyat yaşamı bir problem olaraq həmişə onun özünü, həm də bütövlükdə cəmiyyəti düşündürən məsələlərdən olmuşdur. İnsan çox mürəkkəb ictimai-sosial varlıqdır, ictimai münasibətlərin məcmuudur. “Cəmiyyətin özü insanı insan kimi istehsal etdiyi kimi, insan da cəmiyyəti istehsal edir. İnsan və onun mənəvi kamilliyi haqqında deyilən sayısız-hesabsız fikirlər, yazılan kitablar bu problemin nə qədər aktual olduğunu təsdiq edir. Fransız maarifçisi K.Helvetsinin “İnsan haqqında elm, bütün həcmində götürüldükdə ucuz-bucaqsızdır. Onun öyrənilməsi uzun və çətin işdir. İnsan çox müxtəlif rəssamlar tərəfindən seyr edilməsi üçün sərgiyə qoyulmuş bir modelə bənzəyir. Hərə onun bir neçə cəhətinə diqqət yetirir, lakin heç kəs onu bütünlükdə dərk edə bilməz” deməsi insanın nə qədər mürəkkəb varlıq olduğunu onun sosial-psixoloji mahiyyətini, onun mövcudluğunun böyüklüyünü bir daha açıq şəkildə göstərir.

İnsan Tanrının yer üzünə bəxş etdiyi çox canlılardan fərqli yaşamı,

məqsədyönlü həyatı, həyat tərzini necə qurması, onu necə istiqamətləndirmək bacarığı ilə daim diqqət mərkəzindədir. O, qeyri-canlılardan fərqli olaraq kor-koranə yaşamır. Necə yaşamaq, həyatını necə qurmaq, özünün mənalı ömür yolunu müəyyənləşdirmək, bir sözlə gələcəyini necə qurmaq, böyük yaradanın ona bəxş etdiyi maddi-mənəvi dəyərlərdən qədərincə və səmərəli istifadə etmək barədə daim düşünür məqsədyönlü yollar arayır. Bu, onun sosio-gen tələbatıdır. Və o, bu tələbatı uğrunda daim həyatla cəngdədir.

İnsan bu mübarizədə “son məqsədləri”, həyatı prinsipləri seçir, davranış xəttini müəyyən edir. Yetkin, kamil şəxsiyyət həyatı məqsədlərində seçim aparır, taktiki vəzifələri strateji plarlardan asılı edir, müəyyən tələbatları təxirə salır. Xalqın, millətin, dövlətin məramları naminə bəzi tələbatlarından imtina edir, bunun hesabına daha vacib tələbatlara üstünlük verir. O, öz məqsədlərinə çatmaq üçün müxtəlif vasitələr seçir. Bu seçimdə insanı ucaldan onun təcürübəsi, ədaləti, niyyəti, ağılı, dostlarına sadıqlığı, səxavəti və digər əxlaqi keyfiyyətləri durur. “Deyirlər nəzəriyyə təcrübəsiz, şəkil məzmun-suz, dövlət ədalətsiz, dostluq sədəqətsiz, elm hikmətsiz, sədəqə niyyətsiz, həyat fədakarlıqsız fayda verə bilməz”. Səxavətsiz insan axarı

olmayan gölə bənzəyir ki, onun suyu daim üfunət verir və heç kəsə fayda vermir. Səxavətsiz adamların da vərədləti belə qalaraq, heç vaxt özünə qismət olmur.

İnsan məqsədinə çatmaq üçün, bütün maneələri, yorulmaq, usanmaq, bilmədən mübarizə aparır. Məhz belələri, mənsub olduğu ölkədə, regionda, öz həyatlarını daha mənalı qurmaq imkanına malikdirlər. Onlar yaşadığı cəmiyyətin inkişafını əsas götürərək öz “daxili evində”, öz iç dünyasında özü üçün təmiz və pak bir yer yaradırlar. Belə insanlar sakit həyat tərzləri ilə fərqlənir, mənəvi təmizliyi, xeyirxahlığı və digər bir çox insani keyfiyyətləri ilə ətrafdakılarda özünə isti münasibət yaradır, saflığı və səmimiyyəti ilə nümunə olurlar. Həyatın qəribə qanunları var. Bir an kifayətdir ki, qəhrəman olasan, lakin layiqli insan olmaq üçün bütöv bir ömür lazımdır. XVII əsrin görkəmli şair və əxlaq nəzəriyyəçilərindən olan Çarlz F.Coffi yazır: “Hər insan ömrü bir kitabə bənzəyir. İnsanın doğulması bu kitabın titull vərəqidir. İlk ağlaması və qığıldaması bu kitabın girişidir. İnsanın sonrakı şüurlu həyatı və davranışları bu kitabın əsas məzmunudur, cinayət və rəzalətləri onun səhifələri, peşmançılığı sonradan edilən düzəlişlərdir, ölümü isə son səhifədir. Bu kitab qalın cildlər halında və ya nazik ola bilər, son dərəcə gözəl,

bərbəzəkli cildə çəkilər və ya adi kağıza bükülə bilər, çox bahalı və ya ucuz kağızda çap oluna bilər. Lakin əsl mətləb kitabın kağızında və cildində deyil, onun məzmunundadır. Kitabın məzmunu hər şeydən əvvəl bilavasitə müəllifdən asılı olduğu kimi, insan ömrünün də əsas məzmunu xeyli dərəcədə onun özündən asılıdır”. İnsan elə yaşamalıdır ki, sonradan təəssüf, peşmançılıq hissi keçirməsin. Allah mənə bir də ömür versəydi qəbahətlərimi düzəldərdim deməsin. Azərbaycanın görkəmli mütəfəkkiri M.Nəvvaba görə insan ömrünü uzaq arzulara da həsr etməli, həmin arzulara, xəyallara qapılıb, gündəlik yaşayışından əl çəkməməlidir. O, nəsihətlərindən birində bu barədə belə deyir: “Əziz olan ömrünü uzaq olan arzu ilə fani işlərdən ötrü zay etmə ki, məşəqqət sənə qalacaq və ləzzəti özgələr aparacaq” (M.Nəvvab).

Dünyaya fərd kimi gələn insan tədricən ictimai təcrübəni mənimsəyərək, daşlı-kəsəkli yollar keçib şəxsiyyətə çevrilir. Və bir şəxsiyyət olaraq sonradan cəmiyyətə özünün kamilliyi, əqli düşüncəsi, psixi sosial-psixoloji keyfiyyətləri, tutduğu vəzifəsi ilə xeyir verir. Təsədüfi deyil ki, dünyanın dahi mütəfəkkirləri insanı “təbiətin tacı”, “yer üzünün əsrəfi”, “yaranmışların ən əzəmətlisi” (və s.) adlandırmaqla yanaşı, eyni zamanda

onu “mürəkkəblərin mürəkkəbi”, “sirlərin ən dərini”, hər bir adamı “qapalı bir dünya”, xüsusi mikroaləm”, “çətin oxunan müqəddəs kitab” hesab etmişlər. Görkəmli yazıçı Mark Tven haqlı olaraq yazır ki, “hər insan aya bənzər, onun görünməyən, işıq düşməyən tərəfi vardır ki, onu heç kəsə göstərmir və ancaq özü görə bilir”. Freytaqa görə, “Hər bir insanın qəlbində onun xalqının miniatür portreti vardır”. Movlananın fikrincə isə “İnsan günəş, hissləri isə onun planetləridir”. İnsanın kamilləşməsi onun əqli xüsusiyyətləri, intellektual bacarığı, öz qürü və ləyaqətini gözləməsi ilə bağlıdır. “İnsanın mənəvi ehtiyacları, mənəvi qüvvələri, kamalı, fəzilətinin şərəfəti, fikir və əqli, şüur və iradə vasitəsilə təmin və idarə olunur” (N.Tusi) Şəxsiyyətə xas bütün mənəvi-sosial, psixoloji keyfiyyətlər bir-biri ilə əlaqədardır. Ona görə də tam, bütöv şəxsiyyət bu əxlaqi, sosial-əxlaqi keyfiyyətlərin hamısına birgə malik olmalıdır. Əgər şəxsiyyət bu sifətlərin hamısına birgə malik olmasa, əgər o əxlaqi vəzifələrinin birini yerinə yetirib digərinə əməl etməsə o, tam əxlaqlı hesab edilə bilməz və əxlaqca təkmilləşə bilməz. Bu əxlaqi-sosial, psixoloji keyfiyyətlər vəhdət halında insanın “mən”ində cəmləşəndə o, şəxsiyyət kimi özünü cəmiyyətə təqdim edir. Həmin əxlaqi

sərvətlər cəmiyyətə onun mənində birləşəndə o, mənən güclü, yenilməz, əyilməz olur. Belə şəxsiyyətlər cəmiyyətin simvoluna, idealına çevrilirlər. Təkcə mənsub olduğu xalqın deyil, bütün bəşəriyyətin övladı olurlar. İnsana xas olan bütün bəşəri və milli xüsusiyyətlər bu “mən” dən keçir.

İnsanın mənəvi təkamülü onun ağılı, təfəkkürü, intellektindən keçir. Həyatda qazandığı bütün elmi-sosial, sosial-psixoloji, siyasi uğurları insanın zəkasının, ağılı və fikri düşüncələrinin məhsuludur. Hər şeyi almaq olar, ancaq ağılı, zəkayı almaq olmaz. Ağılı, var-dövlətdən, cah-cəlalından, bütün vəzifələrdən üstündür. Var-dövlət sahibləri, qızıl-gümüş hərəsləri həmişə ağıllı adamlara möhtacdır. Hər kəs bilik almaqda ağıllılara möhtacdır. Təbii ki, elm, söz, güclü, çevik təfəkkür, ağılı üçün əsas meyarlardandır. Ağılı obyektiv gerçəkliyin inikasının ali forması, insanın ətraf mühitə münasibətini dəqiq və məqsədə uyğun şəkildə tənzip etmə qabiliyyətdir. Ağılı-hadisələri qiymətləndirmək, müvafiq nəticə çıxarmaq, biliklərdən yerində istifadə etmək bacarığıdır. Ağılı şəxsiyyətin bəzəyi, əxlaqi dəyərlərinin ən alisidir. Təsədüfi deyil ki, Azərbaycan xalq yaradıcılığında və klassiklərimizin əsərlərində insanın əxlaqi-sosial, mənəvi keyfiyyətlərinə həmişə yüksək qiymət verilib: “Elm-ağlın çırağıdır”,

“Bilik-xəzinədir”, “Ağlın açarı dildir”, “Ağlın xəzinəsi-ağıllı sözdür”, “Ağıl-soyda, şənlik-toyda”, “Ağıllı adam ara, ağılsız adam vara qaçar”, “Ağıl başda, ləl daşda olar”, kimi yüzlərlə atalar sözlərindəki hikmətli deyimlər bunu bir daha sübut edir. Azərbaycanın dahi mütəfəkkirləri, filosof və psixoloqları yaradıcılıqlarında həmişə bu sosial-psixoloji məqama yüksək qiymət verirlər ki, övlad üçün əqli tərbiyədən yaxşı miras yoxdur. Var-dövlət sarıdan yoxsul olmaq olar. Lakin hər kəs ağılı və kamalı ilə dövlətli olmağa çalışmalıdır. Çünki ağıl ilə dövlət əldə etmək olar, ancaq dövlət ilə ağılı qazanmaq olmaz. Ağılı oğru apara bilməz, su, od məhv edə bilməz, lakin, cahil adam tez yoxsullaşar. Şərq deyimlərində ağılın bir neçə xüsusiyyəti göstərilir. Nəzakətli və təmkinli olmaq: öz şəxsiyyətini tanıyıb öz iradəsinə nail olmaq: öz sırrlarını dosta verib – verməməsinin yerini bilmək: özünün və başqalarının sırrını saxlamaq (və s.)

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən A.A.Bakıxanovun dediyi kimi: “İnsanın dostu onun öz əqlinin dərinliyini müəyyən edən meyardır”.

İnsan öz əməllərinə görə qiymətini alır, kamil insan kimi yaddaşlarda qalır. Şərq ədəbiyyatının incilərindən sayılan “Qabusnamə”də bir alimin

öz oğluna elm, tərbiyə haqqında dediyi ibrətamiz sözlər (“Ey oğul, öz adımı bu dünyadan köçənlər siyahısında gördükdə, belə bir qərara gəldim ki, orada dünyanın yaxşı və pis işlərini dövrünün düz və kəc gərdisini təsvir edirəm. Məndən demək, səndən eşitməkdir. Ey oğul, ağıllı ol, öz əcdadlarının qədrini bil, nanəcibliyə yol vermə. Bu dünya tarla kimi bir şeydir, yaxşıdan, pisdən nə əkərsən onu da biçərsən. Bu dünya bir oğlaq, sən isə bir ovçu, sənin ovun yaxşı əməllərindir). Dünyanın dərkə baxımından nə qədər yerində deyilmiş fikirlərdir. Bu, həqiqətən də belədir. İnsan-əməllərinin bəhrəsi ilə ad-san qazanır, mənəli həyat sürür. “Arpa əkən, buğda biçməz”.

Bir daha təkrar edirəm insanın mənəvi təkamülü onun elmə yiyələnməsi ilə əlaqədardır. Kamil insan olmaq üçün elmə, biliyə, intellektual bacarıq və vərdislərə malik olmaq başlıca şərtidir. Ən çox belə kamil elm adamların xalqın, əməkçi kütlənin – bütünlükdə cəmiyyətin qayğısına qalarlar. XIX əsr Azərbaycan ictimai-psixoloji fikir tarixində xüsusi yeri olan M.F.Axundov göstərirdi ki, elmi öyrənmək və mərifət sahibi olmaq insan üçün tək cə məişətlərinin yaxşılaşması vasitəsi deyildir. Elm insanlara eyni zamanda onların əxlaqını, rəftarını və əməlini yaxşılaşdırmaq üçün təcrübədən keçirilmiş

bir vasitədir. Əxlaqla kamilləşmək üçün insanın elm dalınca getməsi vacibdir. “Elm-ağlın çırağıdır”, “Ağıllı düşmən nadan dostdan yaxşıdır”, “Elmsiz insan tavansız evə bənzər”, “Elmsiz adam meyvəsiz ağac kimidir”, “Cahil ilə bal yemə, aqıl ilə daş daşı”, “Cahilin idarəçiliyindən, alimin yuxusu yaxşıdır” “Elmin sonu səbrdir”, “Elmin sirrini alim bilər”, “Elmi olanın dili də olar”, “Elmin tacı alimin başında olar”, “Elmin güzgüsü yaddaşdır” deyən ulularımızın müdrik kəlamları dediklərimizin bir daha təsdiqidir. Elm ictimai həyatla, təcürbə ilə, insanların ictimai-sosial, iqtisadi tələbatları ilə, əməllə əlaqəli olanda daha faydalı olur. “Elm varlığın həqiqətən necə olduqlarını düzgün təsəvvür etmək, İnsanın yaradıcı ağılı və sağlam düşüncəsi dairəsində onun xüsusiyyət və keyfiyyəti kəşf etməkdir” (N.Tusi)

“Günəşin camalı yer üzünü işıqlandırdığı və həyata əbədi bir ömür verdiyi kimi, elmin də kamalı, qəlbləri nurlandırır... Elm və biliyin əldə edilməsi hər şeydən əvvəl insana öz hörmətini qaldırmaq, izzətini, nəfsini qorumaq üçün lazımdır.

XIX əsr Azərbaycan ictimai-fəlsəfi psixoloji fikir tarixində özünün layiqli yerini tutan A.A.Bakıxanov insanın elmi fəaliyyətinə, elmi praktik işlərlə vəhdətinə yüksək qiymət verir, onları elmi, savadlı olmağa

çağırırdı: “Elmsiz iş şoran yerə səpilmiş toxum kimidir”, “Əməlsiz elm diri-diri basdırılmış adam kimidir”. Diplomu almaq hələ elmi olmaq demək deyil. Diplomu da olsun, həyatı elmi də olsun. Bu insanı mənəvi təkamülə aparır. Bu bir həqiqətdir ki, elm insanlara xidmət etməlidir, onların maddi və mənəvi tələbatlarının ödənilməsinə yönəlməlidir. Elm əməllə vəhdət təşkil etdikdə daha faydalı olur. “Əməl gizli qüvvələri ortaya çıxarmaq, müxtəlif sənət və peşələrdən fayda götürmək, müxtəlif iş vərdisləri əldə etmək üçün göstərilən fəaliyyətə deyilir, bu şərtlə ki, o, bəşəriyyətin qüdrətinin artmasına, onun təkmilləşməsinə səbəb olsun” (N.Tusi). “Ağıldan və elmdən daha yaxşı bir dövlət yoxdur. Çünki onlar həmişə səninlə olar və heç kəs onları sənin əlindən ala bilməz”. Vəzifəsindən, irqindən, dini mənsubiyyətindən, cinsindən asılı olmayaraq bütün insanları bir şəxsiyyət kimi xarakterizə edən əxlaqi sosial-psixoloji keyfiyyətlər insanın ruhi və maddi aləmi ilə, ictimai-siyasi dünyası arasında bir vəhdət təşkil edir. Təbii ki, insanlıq şəxsiyyətin “mən”i həmin ruhi aləmdən keçir. İnsanın bu daxili, ruhi aləmi təmiz və pak olanda o, rahat olur, psixoloji gərginlik keçirmir. Belə adamlar tutduğu vəzifədən asılı olmayaraq, özünə nəzarəti itirmir, mala, pula, vəzifəyə, var-dövlətə,

nəfsinə qulluq etmir. Bəzi vəzifə sahibləri bilməlidirlər ki, vəzifə ağır daş kimi bir şeydir. Onu çox çətinliklə qaldırıb onun çiyinə qoyurlar. Lakin lovğalıq, təkəbbürlük, mənəm-mənəmlik, hamıya yuxarıdan aşağı baxmaq, xudpəsəndlik etdikdə, onu çox asanlıqla aşağı salırlar. Kreslo şəxsiyyəti təsdiq etmir. Şəxsiyyət kreslonu təsdiq edir. Şəxsiyyətin tamlığı vəzifəni şərəfləndirir. Əksinə, şəxsiyyətə cılız, nadan adamlar vəzifəni hörmətdən salır, onu kollektiv qarşısında cılızlaşdırırlar. Ancaq çox təəssüf olsun ki, bəziləri vəzifəyə gələn kimi gözləri ayaqlarının altını görmür, heç kəsi saymır, lovğa və dikbaş olurlar. Hörmətli prezidentimizin məmurlara dediyi kimi: “Qoy dərk etsinlər ki, vəzifə xalqa, millətə, ölkə vətəndaşlarına xidmət üçün verilir”. Təkəbbürlük, lovğalıq, eqoizm, qisasçılıq, paxıllıq, nadanlıq, görməmişlik, saxta “münasibət”, kollektiv üzvlərini qarşı-qarşıya qoymaq prinsipi vəzifəyə xələl gətirən mənfi keyfiyyətlərdir. Saxta, daş ürəkli, var-dövlət hərisi, hiyləgər, rəzil, daima öz şəxsi həyatını, varlanmaq hissini əsas götürüb, bu xülya ilə yaşayanlar axırı olmur. Ruzigar gəlin paltarını geyinərək insanları özünə cəlb edir. Zahirinə bəzək-düzək verərək ağılsız və sadəlvəh adamları yoldan çıxarır: saxta daş-qaş taxaraq həris və acgöz insanları tamaha salır və beləliklə,

hamı onun qurduğu tora düşür, bünövrəsi xəyanətlə özülü məkr və hiylə ilə qurulan insanların iradəsi zəif, özü hərdəmxəyal, sözü etibarsızdır. “Bu dünyanın dövləti girzə ilana bənzər; xarici əlvan rəngli, daxili acı, zəhər; dövlətlilər “var” – deyə doldururlar piyalə; yoxsullar “olar” deyə ümid bağlar xəyalə”.

Təcrübə və gündəlik müşahidələr göstərir ki, var-dövlət hərisinin arzusu həmişə ürəyində qalır. “Bir zahid var imiş. Onun qonşuluğunda kərə yağı ilə bal satan bir kişi yaşayırmış. O, kişi hər gün zahidə bir az bal və kərə yağ göndərirmiş. Zahid yediyini yeyər, qalanını isə tavandan asılmış bardağa tökərmiş. Bir gün görür ki, bardaq dolubdur. Öz-özünə fikirləşir ki, əgər bu bal və kərə yağı on dirəmə sata bilsəm, puluna beş qoyun ala alaram, onların hərəsi beş quzu doğar. Beləliklə, bir sürü əmələ gələr, dövlətim artar, sonra böyük, adlısanlı ailələrin birisi ilə qohum olaram. O arvaddan mütləq bir oğlum olar, ona yaxşı bir ad qoyub təlim-tədbirini özüm verərəm. Əgər sözə baxmayıb şuluq salsa, bu əsa ilə onu tənbeh edərəm. Zahid belə düşünə-düşünə o qədər özünə aludə olub qızıxmışdı ki, birdən əsanı götürüb oğluna vurmuş kimi havada oynatdı, əsa tavandan asılan bardağa dəyib onu sındırırdı, bal və kərə axıb zahidin başına və üzünə töküldü. Bu mə-

səli ona görə dedim, biləsən ki, bir şeyi bilib arxayın olmadan, o barədə söhbət açıb fikir söyləmək eyibsiz olmaz və nəticədə gətirib peşmançılığa çıxarar”. Bəli atalar yaxşı deyib “Artıq tamah baş yarar”.

“Deyirlər, təbiət öz duruluğundan, sağlığından, paklıq və gözəlliyindən insanın mənəviyyatına və ruhuna müəyyən pay verir”. Kamil insan da təbiətin pay verdiyi belələrindəndir. Tikan da, yasəmin də eyni torpaqda bitir, biri gözə qaralır, biri işıq gətirir.

Yaxşılıq, əl tutmaq, səxavətlik, alicənablıq, başqalarının halına acımaq hamının borcudur. Lakin, elə adamlar var ki, imkan, şərait, ona bu “borcu” həyata keçirməyə imkan vermir, lakin vəzifə həmin imkanlara şərait yaradır. Deməli, bütün insanlar, xüsusilə də vəzifə sahibləri imkan daxilində yaxşılıq etməyi bacarmalıdır. “Yaxşı əməl heç də (ibadət vaxtı) üzümüzü günçixana və günbatana tərəf çevirməkdən ibarət deyildir. Yaxşı əməl sahibi əslində dar ayaqda, çətinlikdə (ehtiyac və xəstəlik üz verdikdə) və cihad zamanı (məşəqqətlərə) səbr edənlərdir. Görkəmli tarixçi, filosof və maarifçi A.A.Bakıxanovun fikrincə, əxlaqda ən gözəl cəhət ondadır ki, o, bir nəfərin iztirabı hesabına minlərlə başqalarının taleyini yüngülləşdirir. Bununla belə, yaxşılıq edən zaman, öz mənfəətini yad-

dan çıxarmayanı yaxşı adam hesab etmək olmaz. Çünki öz xeyrini yaddan çıxarmadan yaxşılıq etmək qəhrəmanlıq deyildir. Yaxşılığı o adama etmək lazımdır ki, sən ondan heç bir şəxsi fayda gözləməyəsən.. “İnsan etdiyi yaxşılığı yadına saldıqca elə bir zövq alır ki, heç bir dövlət ona çatmaz; pis iş tutmuş adam isə əməlini düşündükcə xəcalət çəkəcək. Pis işin sahibi əməlini bürüzə verməsə də, ürəyində daim özünü məzəmmət edəcək və onun cəzasının qorxusundan asudə olmaz”, “Heyif o adam ki, yaxşılığı bacarır, lakin etmir” (A.A.Bakıxanov).

“Pisliyin qarşısını yaxşılıq etməklə alırlar”, “Yaxşılıq etməkdə və pis əməllərdən çəkinməkdə əlbir olun”, “Pisliyi torpağa əkiblər, göyerməyib”, “Yaxşılıq et at dəryaya balıq bilməsə də, xaliq bilər”. Ağıllı və müdrik insanları mənəvi-psixoloji keyfiyyətləri təqdir edib onların məzmun və mahiyyətini göstərməklə yanaşı, həm də nankor adamları da zərərli saymışlar. Yaxşılıq təmənnəsiz olmalıdır. Bəzən elə nadan adamlar olur ki, elədiyini yaxşılıq əvəzinə ondan nanəcimlik, lovğalıq, təkəbbürlük, dikbaşlıq görürsən. Belələri haqqında xalqların deyim və duyumlarındakı fikirlər “yaxşılıq eylə yaxşılıq bilənə”, “Yaxşılıq eyləmə haqqı danıb nahaq deyənə” bu baxımdan çox ibrətamizdir. Nadana yaxşılıq

etmək ədalətli adamın haqqında girməkdir.

Bütün əxlaq kodekslərində sadəlik və təvazökarlıq insanın ən gözəl keyfiyyətləridir. Bir sözlə, sadəlik və təvazökarlıq şəxsiyyətin strukturunda oturmuş bir kateqoriyadır, insanın mənəvi zənginliyindən xəbər verən bir fenomendir. İnsanda elə şəxsi keyfiyyətlər var ki, onlar daxilədən gəlir, minilliklərdən süzülərək soydan, kökdən, nəsildən irəli gəlir. “Süd ilə gələn sümük ilə gedər”, “Ot kökü üstə bitər”, “Nəsli olmayanın əsli olmaz”, “Əslində olmayanı astarlamaq olmaz” və s. atalar sözləri bunu bir daha təsdiq edir.

Tarix boyu ulu əcdadlarımız, görkəmli alim və mütəxəssislər, pedaqoq və psixoloqlarımız bu keyfiyyətləri bəyənilib təqdir etmiş, bunun əksinə olan lovğalığı, təkəbbürlülük, nadanlıq, paxıllıq, eqoizmi pisləmişlər. Lovğalıq, özünü öymək, təkəbbürlülük olan yerdə, kollektiv və qruplarda, ailədə, bütövlükdə hər hansı bir müəssisədə müvəffəqiyyətdən danışmaq yersizdir. “Ağac bar verdikcə başını aşağı dikər”, “Çayda su çox olanda lal axar”, “Özünü öyən, dizini döyər” atalar sözləri təsadüfən deyilməyib. Fransız mütəfəkkiri J.J.Russo “Əgər lovğalıq bir adamı xoşbəxt etmişsə, bu cür adam yəqin axmaq adam imiş: lovğalıq hər şeyi özü üçün tələb edib, əvəzində

heç kəsə heç nə vermir”, dahi rus yazıçısı L.N.Tolstoy isə riyazi dildə insanı kəsrə bənzətmiş və göstərmişdir ki, istedad, bacarıq, sadəlik, səmimiyyət, təvazökarlıq-kəsrin surəti, təkəbbürlük, xəbislik, eqoizm, rəzillik, nadanlıq isə kəsrin məxrəcidir. Kəsrin məxrəci artdıqca onun surəti azaldığı kimi, insan özünü təkəbbürlü, eqoist apardıqca öydükcə, lovğalandıqca, dikbaşlıq, kobudluq etdikcə onun istedadı və bacarığı, ümumiyyətlə insanlığı azalır. “Təkəbbür rəzil sifətlərdən olub böyük günahlardan hesab olunur. Buna görə də təkəbbürlü şəxslər qarşısında təvazökar olmaq bəyənilmir. Çünki təkəbbürlü insan qarşısında təvazökar olmaq onun belə bir mövqe tutmasını təsdiqləməkdir” M.Qorki isə insanın hamının diqqət mərkəzində olmağa cəhd etməsini ən böyük fəlakət adlandırmışdır. Dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvi öz ölməz “Xəmsə”sində sadəlik və təvazökarlığı ən gözəl əxlaqi keyfiyyət kimi dönə-dönə tərənnüm etmiş, əksinə dikbaşlığı pisləmişdir: “Ovlaqda ovçu ov edən zaman; dikbaş erkəklərə çox dəyər ziyan.” və yaxud: “En aşağı mənəm-mənəm demə özündən. Enməsən, endirərəm səni mənlik təxtindən. Dən ol yerə düş başın ucalsın. Sünbül olub qalxma yel dəyib yerə salsın” “Baş vaxtından əvvəl ucalsa əgər, kəlləsinə öz silləsi

dəyər”: M.T.Sidqi “Nəsihətnamə” və “Həkimanə sözlər” əsərlərində lovğalıq və təkəbbürlülüüyü insan şəxsiyyəti üçün ləkə, zərərli mikrob, vahiməli, qorxunc hal hesab etmişdir. Egoizm insanı daxilən üzür, onun daima təlaş içərisində saxlayır. “Egoist adamlar xeyirxah işlərdə və cəmiyyətin sağlam ruhda tərbiyəsində əməkdaşlığın zəruriliyini bilməzliyə vurub buna heç məhəl də qoymurlar”.

Sadəlik və təvazökarlıq bütün yaşlarda olan insanlar üçün mənəvi gözəllikdir. Sadə və təvazökar adam üçün həmişə yeni bilik əldə etmək, ağıllı, bacarıqlı adamlardan öyrənmək hamıya hörmət etmək, insanlara qayğı göstərmək, həmişə cəmiyyətə, adamlara xidmət etmək və s. sosial-psixoloji keyfiyyətlər xarakterikdir. Əksinə, lovğa, egoist, təkəbbürlü, quru, paxıl, nadan adamlar başqalarından öyrənməyi özlərinə sığışdırmırlar. “Hər şeyi bilirəm” xülyası altında özünün hamıdan yüksək tutur, özlərini qeyri-adi sayırlar. Ona görə də belə adamlar təbii olaraq bütün arzularından, elmi yüksəlişdən, bir sözlə insanlıqdan geri qalırlar. Atalar yaxşı deyib, “Paxılın goru cəhənnəmdir”, “Paxılın axırı olmaz”. Həyatın qəribəlikləri çoxdur. Doğurdan da dünyada hamı sadə, təvazökar olsaydı həyat yeknəsəq olardı. Əksinə, hamı lovğa, təkəbbürlü, qeyri-səmimi, egoist, əzazil olsaydı onda da həyatın mənası olmazdı. Sadə

və təvazökar adamlar yenilik hissinə, ətrafda baş verən hadisələri təmkinlə təhlil etmək, onlardan düzgün nəticə çıxarmaq qabiliyyətinə malikdirlər. Belələri özlərini həmişə xalqın, kollektivin ayrılmaz bir hissəsi sayırlar. Fikir versəniz belə adamların mimi-kasında bir saxtalıq, quruluq görərsiniz. Belə adamlar cəmiyyət üçün təhlükəli mikroblardır. Belələrinin daxili “evində” o qədər zir-zibil var ki, öncə özünü, sonra ətrafdakılarını zəhərləyir. Dikbaş, lovğa, təkəbbürlü adamlar başqalarının müvəffəqiyyətinin onların xəyalən təsəvvür etdikləri “şöhrətinə” xələl gətirməsindən qorxub narahət olurlar. “Burda mənəm, Bağdadda kor xəlifə” məsəli belə adamlara aiddir. Belələri paxıl, nadan və rəzildirlər. Paxıllıq mütləq özünü biruzə verən daxili çirkinlikdir. Paxıllıq bacarığın yoxluğunu göstərir. Belə adamlar kordurlar. Öz gözlərində tiri görmür, başqalarının gözündə tük axtarırlar A.A.Bakıxanov belələrinə məsləhət görür ki, “Əsl insan odur ki, öz nöqsanını başqalarından yaxşı görə bilsin, bacarığını isə başqalarının bacarığından az hesab etsin” İnsan ancaq bu yolla özünün kim olduğunu, cəmiyyətdə necə yer tutduğunu, nəyə qadir olduğunu dərinlən dərk edə bilər. İnsan bütün ömrü boyu zənginləşməyə, kamilləşməyə can atır ki, bu da onun ən yüksək, ən ülvi insani mədə-

niyyətdir. Burada görkəmli rus yazıçısı M.M.Pirişiyevin aşağıdakı deyi-mi yada düşür: “Təbiət haqqında yal-nız o zaman danışmaq olar ki, özün nə isə naməlum bir şey tapasan, kəşf edəsən anlayasan” Doğrudan da belədir, insan nə qədər ki, özünü tap-mayıb, özünü dərk etməyib, özünü anlayıb başa düşməmişsə, onun dün-yanı dərk edib anlamağına inanmaq çətindir “Hər bir insan-heç bir başqa tarixə bənzəməyən bir tarixdir. (La Tur Dyu Pli) Mişel isə insanı bütöv bir bəşəriyyətə bənzədərək yazır “Hər bir adam bəşəriyyətdir, ümum-dünya tarixidir”. Bu mənada şəxsiy-yyətin mənəvi kamilləşməsi onun özünüdərkindən, özünü axtarışa çıx-masından keçir. İnsan bu zaman özünü tərbiyə edib təkmilləşdirə bilər. Hələ XIII əsrdə Şərqlin böyük mütəfəkkiri

Cəlaləddin Rumi demişdir:

*Ey insan, tarixin kitabı sən sən,
Dünya gözəlliyinə bir ayınsən,
sən,
Nə istəyirsən özündən istə, ara,
Nə arayırsansa sənsən, sən.*

Bu fikirlərdə böyük bir həqiqət var. İnsan özü-özünü tapmalı, bil-məli və özündə olmayanları çalışıb özündə inkişaf etdirməlidir. İnsan bu yolla aqilləşir, biliyə, elmə, həqiqətə qovuşur. Özünü arayıb, axtarmayan, kəşf etməyən bir insan sözün əsl

mənasında bütöv bir şəxsiyyət ola bilməz.

Saxta, üzdənirəq insanlar həmişə çalışırlar ki, öz daxili çirkinliklərini gizlətsin və süni donə girərək “mələk libasına” bürünsünlər. Lakin bu çox zaman mümkün olmur. Psixoloji tədqiqatlar sübut edir ki, danışan şəxsin hərəkətsiz üzündə məlumatın 10-15%-i itirilir. Hələ qədim roma natiqi Siseron demişdir: “Üz qəlbin surətidir”. Bununla o qeyd etmək istəyirdi ki, insanın hissləri üzündə əks olunur. (xoşbəxtlik, bədbəxtlik, təəc-cüb, qorxu, qəzəb, nifrət, paxıllıq, tə-kəbbürlük, eqoizm və s.) üzdə olan ifadələr insanların daxili aləmlərinin hisslərini ifadə edir. Bu informasiya mübadiləsində iştirak edən ən aktiv mimika sahəsi gözlər hesab edilir. Gözlər vasitəsilə həmsöhbətimiz haqqında daha çox məlumat toplaya bi-lərik. Məsələn, həmsöhbətimiz, xoş-niyyətli, səmimi olanda gözlərini üzümüə zilləyir. Əksinə, saxta, təkəb-bürlü, yalançı, ilan xislətli həmsöhbət isə gözlərini qaçıрмаğa, baxışlarını yayındırmağa çalışır. Yalan danışdığı üçün belə adam gözlərinin dərinlik-lərindəki parıltının onu ələ vermə-sindən qorxur. Belə saxta insanlar başqa jestlərlə də (salamləşma, vidalaşma, diqqəti cəlb etmə, sual, narazılıq, inamsızlıq və s.) öz daxili eybəcərliklərini ifadə edirlər. Hər gün siz və biz belə saxta, qaraqabaq,

zəhər tuluğu, qanı, əti, acı, can çanağı, eqoist adamlarla da rastlaşırıq. Mən tanıdığım həmin adamlardan birinin psixoloji portretinə diqqəti cəlb etmək istərdim. Siz də tanıdığımız və rastlaşdığımız həmin tanışınızı təsəvvürünüzə gətirin. Mənim tanıdığım həmin eqoist adamı sizin tanıdığınız yuxarıda sadələşdirdiyimiz mənfi xüsusiyyətlər kontekstində müqayisə edin. Saxta gülüş, quru, kələ-kötür yolu xatırlayan soyuq eybəcər, qırışmış üz, hərdən rişxəndlə, həsədli baxış, daima xolerik hərəkətləri ilə diqqətdə olmaq meyli, əzbərlədiyi bir neçə terminləri təkrarlamaqla, üzdə olmaq cəhdi yerində, duruşunda, danışığında, insanlara qarşı narazılıq hissi və digər mənfi keyfiyyətlər onun üçün xarakterikdir. Belə adamların bir xarakterik xüsusiyyətlərini də qeyd etmək lazımdır. Onlar işi düşün kimi yaltaqlanırlar, “Səmimi”lik göstərir, işini yola verən kimi, yenə adəti üzrə hərəkət edir. Bəzən özünü ”nüfuzlu” göstərmək üçün tabe olduğu şəxslə kollektiv qarşısında salamlaşmır, kollektiv üzvləri olmayanda isə saxta simasını göstərərək salamlaşır. Bu cür adamlar qorxulu və təhlükəlidir. Cəmiyyət üçün, kollektiv üçün ləkədir, ağır bir yüküdür. Bu tipli insanlar anadan ölü doğulurlar.

İnsanın şəxsiyyətində özünün göstərən bu keyfiyyətlər istər təvazökar-

lıq, sadəlik, istərsə də xudbinlik, lovğalıq, təkəbbürlük, özünüdərkə bilavasitə əlaqədardır. Əgər dikbaş, lovğa adam özünün vaxtında dərk edib, bu yoldan qayıdarsa axırda peşman olmaz. Əksinə, belə hal ömrünün sonuna qədər davam edir. Deyirlər, vəzifə adamı dəyişdirir, onda lovğalıq, təkəbbürlük, insanların yuxarıdan aşağı barmaq kimi naqis, insanlığa layiq olmayan cəhətlər aşılır. Lakin, bunu hamıya şamil etmək olmaz. Elə adamlar var ki, onlar vəzifə sahibi olanda daha çox öz insanlığını qoruyub saxlayır. İnsanlara gərəklili olurlar. İnsan xarakter etibarını bütöv, mənən zəngin, düşüncəli, uzaqgörən, səmimi olanda tutduğu, vəzifəni öz ardınca aparacağı bacarıq, tutduğu vəzifəyə yeni abu-hava, hörmət, saflıq gətirir. Təvazökar və sadə insan heç vaxt hər şeyi bilirəm demir. Belələri tutduğu vəzifəyə daha məsuliyyətli olur, tabeliyində olan insanlarla ədalətli, səmimi, qayğıkeş davranır.

A.M.Qorki insanın mənalı ömür sürməsinə onun səadəti kimi qiymətləndirərək yazırdı: “Həyatın mənası gözəllikdə və məqsədə doğru irəliləmə qüvvəsindədir, elə etmək lazımdır ki, mövcudluğunda hər momentin özünün yüksək məqsədi olsun” . İnsan o zaman kamillik, ağıllı sayılır ki, o, dünyanın qanunauyğunluqlarını bilsin və ona əməl etsin. Onda o,

insanlıq borcunu dərk edib həyatın qanunlarına əməl edir. Şərqi ədəbi, bədii salnaməsi sayılan “Kəlilə və Dimnə” dən bir fikrə diqqəti cəlb etmək istərdim. “İnsan bütün məxluqlardan ən şərəfli və bütün varlıqların ən nəcibidir. Lakin öz ömrünün qədrini bilmir, öz nəfsinin nicatı üçün çalışmır. Mən bu vəziyyəti müşahidə etdikdə çox təəccübləndim, diqqətlə baxdıqda gördüm ki, bu xoşbəxtliyə maneə olan şey insanların azca rahat yaşamaq və cüzi mal toplamaq xəstəliyinə tutulmasıdır.. Belə bir dövlət insana nəsib olsa da, o,

həm bu dünyada, həm də axirətdə zıyandan başqa bir şey verməz”, “Yorulmaz həlqə-həlqə, dolayı çən duman, fəqət ustadım dönmədi öz yolundan”, “Ömür az, zaman qoca uymuşuq ahənginə. Aldanmışıq bu köhlənin hər dəyişən rənginə”, “Ciddiyyət gözləmək yüngül adamdan, gövhər istəməkdir arpa satandan”. Habelə, var-dövlət hərisliyinin şəxsiyyətinin formalaşmasında törətdiyi fəsadlar haqqında aqillərin ibrətamiz fikirlərindən nəticə çıxaraq, həyatını düzgün qurmalı, ömrünü hədəf verməməlidir.

Ədəbiyyat:

1. “Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 22 yanvar, 2010 cu il İnsan və cəmiyyət. VIII sinif üçün dərslik (rus dilində). Bakı, Təhsil nəşriyyatı, 2005
2. “Kəlilə və Dimnə”. Bakı, 1981
3. “Qabusnamə”. Bakı, 1989
4. “Siyasətnamə”. Bakı, 1989
5. **Buron R.A.** Sosial-psixologiya. Boston, 1991, səh. 45
6. «İslah psixologiyası» Ali məktəblərin magistratura pilləsi üzrə «Hüquq psixologiyası» ixtisası üçün proqram Bakı -2009
7. «Kriminal psixologiya» Ali məktəblərin magistratura pilləsi üzrə «Hüquq psixologiyası» ixtisası üçün proqram Bakı – 2009
8. «Sosial psixologiya». Ali məktəblər üçün proqram. Bakı, 1999.
9. «Ümumi psixologiya (Duyğu və qavrayış)» Ali məktəblərin bakalavr pilləsinin qiyabi şöbələri üçün proqram Bakı - 2009
10. **A.Bakıxanov.** Seçilmiş əsərləri. Bakı, 2008
11. AŞPA və Azərbaycan diplomatiyası. Dirçəliş-XXI əsr, 2002, №57, s. 66-76
12. Azərbaycan diplomatiyasının yeni erası – İlham Əliyev fenomeni. Dirçəliş–XXI əsr, 2001, s.39-56
13. Azərbaycan folkloru. Bakı, 2005
14. Cinayətkarın şəxsiyyətinin tipologiyasının psixoloji xüsusiyyətləri. “Müasir elm XXI əsrin astanasında: problemlər, perspektivlər”. Elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, “Renessans” nəşr, 2000.

15. Davranış etikasısı. Bakı, 1955
16. Duyğu və qavrayış. Ali məktəblərin qiyabi şöbələri üçün metodik vəsait, Bakı- 2009
17. Ekologiya və etnopsixologiyanın bəzi məsələləri. I Respublika elmi forumunun tezisləri. Bakı, 1992, s. 45-46.
18. **Ə.Bayramov**. Psixoloji düşüncələr. Bakı, 1994
19. Güclü iqtisadiyyatdan modernləşməyə doğru. Yeni siyasət: inkişafa doğru. II c. Bakı: 2008
20. H.Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. II hissə. Bakı, 1997
21. **H.N.Dobrulyubov**. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1967
22. Haqq işimizin dəstəyi. Dirçəliş-XXI əsr, 2002, №59,s. 105-106
23. Hüquq psixologiyası. Bakı. «Təhsil» nəşriyyatı, 2011
24. Hüquq psixologiyası. Mühazirə konspektləri. (Dərs vəsaiti). Bakı, “Renessans” nəş., 2003.
25. İnsan və cəmiyyət. XI sinif. Dərslik (azərbaycan dilində). Bakı, Təhsil nəşriyyatı, 2007.
26. İnsan və cəmiyyət. X sinif. Dərslik (azərbaycan dilində). Bakı, Təhsil nəşriyyatı, 2007.
27. İnsan və cəmiyyət. X sinif. Dərslik (rus dilində). Bakı, Təhsil nəşriyyatı, 2007.
28. İnsan və cəmiyyət. XI sinif. Dərslik (rus dilində). Bakı, Təhsil nəşriyyatı, 2007.
29. İnsan və cəmiyyət. IX sinif. Dərslik (rus dilində). Bakı, Təhsil nəşriyyatı, 2006
30. İslamda əxlaq. Bakı, 2005
31. Qurani-Kərim. Bakı, 1999
32. M.F.Axundov. Seçilmiş əsərləri. Bakı, II c, 2005
33. Mədəniyyət sosial-psixoloji fenomen kimi Psixologiya jurnalı, Bakı, 2011, №3, c.3-12
34. **Məmməd Cəfər**. Mütəfəkkirin şəxsiyyəti. Bakı, 1966
35. Milli lider dövlətçiliyin və demokratik inkişafın təzahürü kimi. Psixologiya jurnalı, № 2, 2003, S.3-20.
36. Müxtəlif psixoloji məktəblərdə kreativlik anlayışının konseptual əsaslarının tədqiqi. Psixologiya jurnalı, № 1, s.3–10
37. **N.Gəncəvi**. “İskəndərnamə”. Bakı, 2004
38. **N.Gəncəvi**. “Sirrlər xəzinəsi”. Bakı, 2004
39. **N.S.Makarenko**. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1950
40. **N.Tusi**. “Əxlaqi Nasiri”. Bakı, 2005
41. Özünügerçəkləşdirmənin fəlsəfi istiqamətdə tədqiqi Bakı Universitetinin xəbərləri. Sosial-siyasi elmlər seriyası. 2010, № 1, s. 177-186
42. Özünügerçəkləşdirmənin formalaşmasının daxili və xarici şərtlərinə dair Psixologiya jurnalı, Bakı, 2011, №3, c.3-15

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ КОНЦЕПЦИЯ ДУХОВНОЙ ЭВОЛЮЦИИ ЧЕЛОВЕКА

АБСТРАКТ

В статье на основании фактов приводятся сведения о личности и ее духовно-психологических качествах. Здесь поднимаются психологические вопросы, связанные с формированием личности человека, а также раскрываются социально-психологические особенности его духовной эволюции. Статья может быть полезна для психологов, педагогов, учителей, студентов и магистров.

PSYCHOLOGICAL CONCEPT OF THE HUMAN SPIRITUAL EVOLUTION

ABSTRAKT

In the article, on the basis of facts, is given information about the personality and its spiritual and psychological qualities. There are raised psychological questions connected with the formation of a person's personality, as well as revealed the socio-psychological characteristics of his spiritual evolution. The article can be useful for psychologists, lecturers, teachers, students and masters.

Məqalə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Yaş və pedaqoji psixologiya kafedrasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №3)

Rəyçi Mustafayev Müşviq Hüseyn oğlu, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Məqalə redaksiyaya 12 yanvar 2016-cı ildə daxil olmuşdur

AZƏRBAYCAN FOLKLORUNDA PSIXOLOJİ YARDIM TƏCRÜBƏSİNDƏN

Ceyhun Aliyev

ADU, Psixologiya kafedrası

Açar sözlər: psixoloji yardım, qrup ağlaşması, qəm otağı, folklor texnikası

Ключевые слова: психологическая помощь, групповое оплакивание, комната скорби, фольклорная техника

Key words: psychological aid, group deplore, distress room, folklore technique

Xalqın psixoloji yardım mədəniyyəti onun mədəni inkişaf səviyyəsi ilə bağlıdır. Belə bir köməyin təşkili forması, icra texnologiyası həmin mədəniyyətdə insan anlamının necə qavranılmasından, necə dəyərləndirilməsindən və ona necə münasibət bəslənilməsindən asılı olaraq həyata keçirilmişdir. İnsanların inancını və dini etiqadını, dövrün siyasi, iqtisadi və fəlsəfi baxışlar sistemi, elmin və tibbin inkişaf səviyyəsi, mövcud qarşılıqlı sosial münasibətlərin strukturu, ümumilikdə isə, insan və onun sağlamlığı haqqında olan təsəvvür psixologiyasının inkişafına böyük təsir göstərmişdir.

Hesab edirik ki, xalqın, millətin mədəni inkişaf səviyyəsi həm də onun insana verdiyi qiymətlə, onun fiziki və psixi sağlamlığının təmin olunması və mühafizə edilməsi ilə bağlı olan xidmət təcrübəsinin möv-

cudluğu ilə də müəyyən edilə bilər. Xalqın, millətin sivilizasiyası və inkişafı yaşından, cinsindən, maddi və sosial durumundan asılı olamayaraq insanların mövcud psixoloji yardım təcrübəsindən bərabər səviyyədə istifadə etmək imkanına malik olmasının təmin etmə səviyyəsi ilə müəyyənləşdirilə bilər. Bu mənada qədim və orta əsrlər Azərbaycanında mövcud olan və bu günümüzdə qədər gəlib çatan bəzi folklor texnikalarının çağdaş psixoloji xidmətdən əsas fərqi o yardım təcrübələrindən hamının istifadə etmək imkanına malik olması idi. Belə ki, həmin folklor texnikaları mövsümi və ya ailə-məişət mərasimlərinin mühüm hissəsi idi.

Qədim mədəniyyət tarixinə malik olan Azərbaycan üçün psixoloji yardım anlayışı və təcrübəsi heç də yeni bir mədəniyyət deyildir. Orta əsrlər Azərbaycan mədəniyyəti, əsasən,

türk-islam mədəniyyəti əsasında təşəkkül etdiyi üçün insan sağlamlığını psixi sağlamlıqda yox, ruhi sağlamlıqda görmüş və tezaurusda daha çox ruhi sağlamlıq anlayışından istifadə etmişdir. Ona görə də, müasir terminlərlə ifadə etsək psixi və psixoloji problemlərin psixoloji və psixoterapevtik yollarla müalicəsi və profilaktikası Azərbaycan mədəniyyətində çox qədimdən dərk edilmiş və bu istiqamətdə mövcud mədəniyyətə uyğun olan folklor texnikalarından istifadə olunmuşdur.

Əkbər Bayramov “Etnik psixologiya” əsərində qeyd edir ki, hər bir xalq və ya etnos özünü düzgün dərk edib qiymətləndirmək və mənəvi tərəqqiyə nail olmaq üçün yalnız özünün sosial-iqtisadi tarixi keçmişinə deyil, həm də öz psixoloji keçmişinə dərinədən bələd olmalıdır (2,3). Bu mənada Azərbaycan folkloru və bədii ədəbiyyat materialları xalqımızın uzaq və yaxın keçmişini özündə əks etdirir və çağdaş tədqiqatçılara çatdırır. Bizim folklor və bədii ədəbiyyat materiallarına olan marağımız bir neçə səbəblə bağlıdır. İlk növbədə onu qeyd etmək lazımdır ki, folklor və bədii ədəbiyyatda elə nümunələrə, hadisələrə rast gəlmək olur ki, həmin hadisələr müəyyən psixoloji ideyanı, fikri özündə əks etdirir. Digər tərəfdən bəşər tarixində insan anlamının dərk olunduğu vaxtdan,

qrup həyatının mövcudluğu tarixindən indiyə kimi insanın psixoloji məzmununda həmişə həm şəxsiyyətdaxili, həm də şəxsiyyətlərarası sıxıntısı, gərginliyi və narahatçılığı olub. Təbii ki, insan da bu problemlərdən xilas olmaq üçün bir çarə axtarıb. Görəsən, güzəran psixologiyasında psixi və psixoloji sağlamlığını təmin etmək və qorumaq məqsədilə hansı yardım təcrübəsindən istifadə ediblər? Bütün bunlar folklor nümunələrində və bədii ədəbiyyat səhifələrində öz əksini tapmışdır. Ona görə də folklor materiallarının və bədii-tarixi ədəbiyyat nümunələrinin psixoloji aspektdən tədqiq olunması elmi-tarixi və praktik əhəmiyyət kəsb edir.

Həmin materiallar xalqımızın nə qədər zəngin psixoloji keçmişə və psixoloji mədəniyyətə malik olduğunu bir daha sübut edir. Folklor materiallarının psixoloji müstəvidə nəzərdən keçirilməsi, mövsümi və ailə-məişət mərasimlərinin yenidən mənalandırılmasına, onların psixoloji və ya psixoterapevtik tərəflərini görmək imkanı verir.

Hələ XI–XII əsrlərdə Azərbaycanda ruhi pozuntuların bir xəstəlik olduğu təbiblər, loğmanlar tərəfindən qəbul edilmiş və camilər ətrafında yerləşən müalicəxanalarda və ya şəfaxanalarda ağıl xəstələrinə qayğı göstərilmiş və müalicə olunmuşlar. Halbuki, başqa ölkələrdə ruhi xəstə-

lərə “içinə şeytan girmiş lənətli varlıqlar” kimi baxılmış, onlar zəncirlərə vurulmuş, döyülmüş, işgəncələr verilmiş və hətta yandırılmışlar. Rus alimi M.O.Qureviç “Psixatriya” (1948) dərsliyində qeyd edir ki, katolisizmin reformasiya ilə mübarizə dövründə dini fanatizmin tüğyan etdiyi və kilsənin inkvizisiya yaratması ilə bağlı – psixi xəstələrə “içinə şeytan girmiş” kimi qəbul edilmiş, işgəncələr verilmiş və onlar kütləvi surətdə tonqalda yandırılmışlar. Reformasiya tərəfdarları heç də katoliklərdən geri qalmırdılar. Lüter də falçıları və cadugərləri edam etdirir və hesab edirdi ki, psixi xəstələr şeytana xidmət edirlər (8,6).

İndi isə Azərbaycan ədəbiyyatında öz əksini tapan psixoterapevtik yardım təcrübəsi və folklor nümunələrində ailə-məişət mərasimi kimi qeyd edilən, bəziləri isə günümüzdə qədər gəlib çıxan psixoloji və psixoterapevtik funksiyalı folklor texnikaları ilə tanış olaq.

“Mahnılı hücrələr”. Əldə etdiyimiz tarixi və bədii mənbələrə (İsa Hüseynovun “Məşhər”, E.Mehrəliyevin “Şirvan Elmlər Akademiyası”) istinadən qeyd etmək olar ki, XI əsrdə Azərbaycanda, indiki Şamaxı şəhərinin ərazisində yerləşən Məlhəm Tibb Akademiyasında yeraltı müalicəxanalarda tikilən mahnılı hücrələrdə yerləşdirilən ruhi xəstələr, üz

niqablı mühəddislər tərəfindən su səsi və uyğun hədislərlə müalicə olunaraq normal həyata qaytarılırlarmış. Psixoterapevtik yardım belə təşkil olunurdu ki, pasiyent yeraltı müalicəxanalarda mahnılı hücrələrdə yerləşdirilirdi. Həmin hücrələr su hovuzlarının yaxınlığında quraşdırılırdı ki, orada bir hovuzdan digərinə axıb tökülən suyun çıxardığı səs eşidilə bilsin. Bununla yanaşı, mühəddislər (bilikli ruhani) Qurani-Kərimdən və başqa mənbələrdən xəstənin vəziyyətinə uyğun olan müvafiq dua və surələr oxumaqla, yaxud müvafiq izahlar verməklə kömək göstərərək xəstənin sağlamlıq durumunu bərpa edirdilər. Göründüyü kimi söz (loqoterapiya) və su səsi (musiqi terapiyası) vasitəsilə müalicə və reabilitasiyadan psixoloji və ya psixoterapevtik xidmətin praktikasında istifadə olunması faktı Azərbaycanda psixoloji və ya psixoterapevtik xidmət tarixinin uzun keçmişə malik olduğunu göstərir.

XI əsrdə Azərbaycanda Tibb Akademiyasının mövcudluğu haqqında rus və fransız dilli mənbələrdə müvafiq qeydlər var. Məsələn, dünya tibb tarixini tədqiq edən rus alimlərindən A.İ.Metelkin və P.N.Koşkinin 1971 ci ildə Moskvada nəşr edilən “Из истории средневековой медицины” əsərinin 217-ci səhifəsində, eləcə də, 1953 cü ildə Fransada,

Parisdə nəşr olunan “L Historie de la Seience” toplusunun II hissəsinin 52-ci səhifəsində verilən qeydləri nümunə olaraq göstərə bilərik.

Qulaq falı. Folklor ədəbiyyatında qulaq falı “Novruz bayramı” ənənələrindən hesab olunur. Məzmununda həm də psixoloji yardım funksiyasını yerinə yetirən “qulaq falı” nədir? Qaydaya görə, Novruz ərəfəsində çərşənbə axşamında qızlar, gəlinlər qulaq falına çıxar, yəni qonşuluqda olan evlərdən hər hansı birinin qapısının kandarında dayanar və ev sakinlərinin dilindən çıxan ilk sözləri müəyyənədiçi kəlmə kimi yadda saxlayar və geri dönərdilər. Eşitdiyi sözdən, kəlmədən asılı olaraq həmin şəxs üçün ilin necə olacağı haqqında proqnoz verilirdi. Eşidilən sözün pozitiv və ya neqativ yüklü olmasından asılı olaraq ilin, yaxud niyyət edilən işin yaxşı və pis olması haqqında əvvəlcədən qənaətə gəlinirdi. Bu folklor texnikası, əslində insanların öz taleyi ilə bağlı illik qoroskopun əsas psixolinqvistik şərti olan sözə, kəlməyə olan böyük inamdan qaynaqlanan “qarşıdan gələnlərin və həmin ildəki işlərin necə olması çərşənbə axşamında insanların necə düşünməsindən və necə danışmasından” asılı olmasına olan inamdan və belə bir yönəlişliyin yaradılması ilə bağlı idi. İnsanlar da bu ərəfədə həmin inam və yönəlişliyə uyğun

hərəkət etməyə çalışırdılar. Belə ki, insan özü də bilmədən özünü nəzərə alaraq hərəkət etməklə, həm də başqasına xidmət edirdi. Hamı müsbət əhvalda olmağa, pozitiv məzmununda danışmağa və fikirləşməyə yönləndirilirdi. Əks təqdirdə, ilin pis olacağı ilə qorxutmaqla ehtiyatlandırılırdı. Sözə olan inam-qulaq falı adlı folklor texnikasının əsas təsir aləti olmuşdur.

“Yanar tonqal” texnikası. Novruz rituaları sırasına daxil olan, lakin mahiyyət və məzmununa görə, daha çox psixofizioloji effekti olan digər texnika “yanar tonqal” texnikasıdır. Belə ki, Novruz ritualı kimi su, yel, od və torpaq çərşənbəsinin hər birində və bayramı axşamı həyət və məhəllələrdə tonqal qalanır. Bir qayda olaraq, insanlar tonqalın üstündən tullanarkən həm köhnə, həm də yeni illə bağlı arzu və gözləntilərini dilə gətirirlər. Birinci halda tonqaldan tullanaraq köhnə ildə olan uğursuzluqlarını, səhhəti ilə bağlı olan problemləri ocaqda yandırdıqlarına inanır və yeni ilə vücudən təmizlənmiş vəziyyətdə daxil olduqlarını düşünürlər. İkinci halda isə, yeni illə bağlı istər ruzi, istərsə də sağlamlıqla bağlı özünün arzu və istəklərinin ifadə edərək odun üstündən atlanırlar. Bu texnika daha çox psixofizioloji effektə bağlıdır. İnsanlar odun təmizləyici xassəyə malik olduğunu bildikləri

üçün qışın sonunda orqanizmin bir qədər zəiflədiyi bir vaxtda bədəndə və aurada ola biləcək neqativ enerjiden, yaxud viruslardan təmizləmək üçün oddan istifadə edilir. Burada məqsəd auranın təmizlənməsidir.

Bu texnikanın faydası səmərəli olduğu üçün çobanlar onun texniki tərəfini bir qədər dəyişdirmiş və öz sürülərini oddan keçirməklə onun məhsuldarlığını artırırırlarmış. Bu yolla insanlar nəinki özlərinin, hətta heyvanlarının da sağlamlıqlarını, onların reproduktivliyini təmin edir, sanki sığortalamış olurdular.

“Qəm otağı” texnikası. Müasir psixologiyada psixoloji və psixoterapevtik xidmət vasitələrindən biri XX əsrin 80-ci illərindən etibarən “relaksasiya” otaqlarının yaradılmasıdır. Halbuki, bu cür xidmət Qədim və orta əsrlər Azərbaycan mədəniyyətində “Qəm otağı” adı ilə şah saraylarının nəzdində fəaliyyət göstərmişdir. “Qəm otağı” psixoterapevtik texnikası vasitəsilə insanların yaşadıkları və keçirdikləri emosional gərginliyin azaldılmasına kömək göstərilir və insanların psixi sağlamlığı qorunmuş. Azərbaycan folklorunda “Qızıl qoç” adlı nağılda psixoterapevtik funksiyanı yerinə yetirən “Qəm otağı” bədi dildə belə təsvir olunur: “kimin dərdi-qəmi olsaymış, girib qəm otağına ağlayıb göz yaş tökərmiş”. Qeyd olunan bu otaqda hər şey qara

rəngdə olarmış. Bu otağa gələn adam qara paltar geyər və orada bir həftə qalıb ağlar və... sakitləşərmiş. Nağılda qeyd olunur ki, Firəng (oxu: Fransa) padşahının qızına aşiq olan şah oğlu bu eşqə tab gətirməyib dərddə düşür və bu dərddə gücü çatmadığı üçün qəm otağına girir (1,158).

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, pasiyentin anonimliyini qorumaq məqsədilə, bir qayda olaraq, “Qəm otağı” xəlvəti yerdə təşkil olunurdu. “Qəm otağı”nda hər şeyin, hətta ora daxil olan şəxsin də qara rəngli geyimdə olması vacib şərtlərdən olub. “Qəm otağı”nın büsbütün qara rəngdə olması ilə bağlı bəzi fikir və mülahizələrimizi sizinlə bölüşmək istərdik.

Bildiyimiz kimi, etnik və ya milli təfəkkürün ana xətti simvollarla ibarətdir. K.Levi-Strosa görə, simvollar, anlayışlarla qavrayış obrazları arasındakı psixoloji sahədə “yaşayırlar”. Etnik təfəkkürün simvollar sistemi strukturuna görə çoxlaylıdır. Bu layların bir qatını rəng simvolları təşkil edir. Psixosemantik axarda hər rəngin öz mənası var. Azərbaycan mədəniyyətində qara rəngin özünəməxsus şərhə var. Qara rəng heç də birmənalı şəkildə qavranılmır. Onu bir tərəfdən matəm, bədbəxtlik, ağrı, ölüm, faciə rəngi kimi qiymətləndirir və neqativ münasibət bəşələyirlər. Digər tərəfdən isə, qara

rəngi güclülük, qüvvətlik və böyüklük rəngi kimi də qəbul edirlər. Biz hər iki yozumla razıyıq, lakin əlavə olaraq bildiririk ki, qara rəng həm də tənqidi düşüncəyə, özünütəhlilə, refleksiyaya bir çağırışdır. İngilis psixoloqu Edvard De Bono da öz əsərində tənqidi təfəkkürün qara rəngdə olduğunu qeyd etmişdir.

Azərbaycanını ən qədim “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında oğuzların matəm əlaməti olaraq qara rəngli paltar geyinmələri, eləcə də, hər hansı el məclisində övladı olmayan şəxslərin qara rənglə döşənmiş qara rəngli çadıra dəvət olunması, onlara qara qoyun ətindən hazırlanmış yemək təqdim olunması heç də həmin şəxlərə qarşı olan neqativ bir münasibəti rəsmiləşdirmək məqsədi daşmır. Bizə görə, həmin kontekstdə qara rəng yalnız həmin şəxslərdə tənqidi təfəkkürü hərəkətə gətirmək, indiki duruma düşmənin səbəbləri haqqında fikirləşməyə, özünü təhlil etməyə və bundan sonra necə hərəkət etmək, bu vəziyyətdən xilas olmağın yolları haqqında düşünməyə təhrik etməyə xidmət edir. Qara rəng digər rənglərlə müqayisədə ən çox diqqət konsentrasiyası yaradan rəngdir.

Beləliklə, qara rənglə bağlı irəli sürdüyümüz mülahizələrə əsasən, deyə bilərik ki, “Qəm otağının” qara rəngdə olması müəyyən emosional

gərginlik halını yaşayan şəxsin bir qədər tənqidi düşüncəsinə, rastlaşdığı problemə bir qədər fərqli aspektdən baxmağa yönlənməsinə, yaşadığı problemlə bağlı çıxış yolunu tapmasına və bununla da, həmin şəxsin psixoloji sağlamlığının qorunmasına xidmət göstərir. İnsan bir qayda olaraq əldə etdiyinə deyil, arzusunda olduğuna çatmaq və ələ gətirmək istədiyinə, tələbat hiss etdiyinə doğru can atır. Məsələyə bu yöndən yanaşdıqda qara rəngli geyimdən istifadə etməyin, qara rəngli otaqda olmağın psixoterapevtik funksiyası pasiyentin mövcud vəziyyəti ilə əlaqədar olaraq özünü təhlil etməsinə, refleksiyaya, tənqidi düşüncəsinə, çıxış yolu tapmaqla bağlı fikirləşməsinə, özünün və çevrəsinin hərəkət və davranışlarının yenidən qiymətləndirməyə olan tələbatını ödəməsinə və bununla da, psixi sağlamlığını təmin etməyə xidmət edir.

“Yasdançıxarma” texnikası. Azərbaycanda hazırda da bəzi yerlərdə psixoloji və psixoterapevtik yardım üsullarından biri qrup psixoterapiyası formasında tətbiq edilən “yasdançıxartma” texnikasıdır. Bu texnikadan, bir qayda olaraq, insan itkisi ilə üzləşən insanlara psixoloji və ya psixoterapevtik yardım göstərmək məqsədilə istifadə olunurdu. Xüsusilə, bu cür psixoterapevtik yardım faciəvi ölüm kimi səciyyələnən hallarla

bağlı daha çox tətbiq olunur. Belə ki, toy günü toy sahibləri və məhəllənin digər sakinləri musiqiçilərlə birlikdə yası düşmüş şəxsin həyatına gəlir, orada musiqi səsləndirir rəqs edir və vəfat edənin yaxınlarını rəqsə dəvət edər, onların hamı ilə birlikdə deyib-gülməsini təmin edərlərmiş. Nəticə etibarlı ilə, ölü sahibinin həyatında musiqi sədalarının gəlməsi, ailə üzvlərinin rəqs etməsi həmin ailə üzvlərinin yasdən çıxmasına və yeni bir pozitiv əhvə daxil olmasına şərait yaradır.

“Qrup ağlaşması” texnikası. Azərbaycan mədəniyyətində öz yeri olan və bu gün də istifadə edilən psixoterapevtik təcrübələrdən biri də “qrup ağlaşması”dır. Dəfn mərasiminin strukturuna daxil olan “qrup ağlaşması” bir qayda olaraq qadınlar tərəfindən həyata keçirilir. Belə ki, hüzn yiyəsinə başsağlığı, təskinlik üçün gələnlər (qadınlar, bəzən kişilər də bu prosesə qoşulurdular) dəfndən öncə meyidin ətrafında dövrə vuraraq dayanır və ölünü oxşamaqla, onun ailə üçün, el-oba üçün dəyərini emosional çalarla dilin verbal və qeyri-verbal imkanlarından istifadə etməklə ucadan ağlayaraq səsləndirərdi. Ölünün yaşından, ailə vəziyyətindən, sosial statusundan asılı olaraq səciyyələndirər, onun ailə üçün, qohumlar üçün əhəmiyyətini, yerini emosional sözlərlə ucadan ifadə edirlər. Ağlaşma prosesinin daha canlı,

daha çox emosional olmasını, yəni insanların daha yaxşı göz yaşını tökməsini təşkil etmək məqsədilə həmin məclisə xüsusi mərsiyəxanlar da dəvət olunur. Həmin şəxslər bu prosesi təşkil etmək üçün emosionallıq dərəcəsi çox yüksək olan elə sözlər seçirlər ki, insanlar daha tez ağlamalı olur. Həmin şəxslər mərasimə yığışan adamları tanıdıqda bu iş daha yaxşı alınır. Belə ki, iştirakçılarda müvafiq əhval-ruhiyyəni yaratmaq üçün həmin şəxslərin həssas hissələrinə toxunulur. Yəni, həmin şəxs üçün əziz olan insanları, onların ölümünü xatırladır, bunlar da həmin şəxslərin və qohumların daha dərin emosional hal yaşamasına, yəni ağlaşmasına gətirib çıxarır. Hisslərin sirayətəddici, təhrikəddici funksiyaya malik olduğunu nəzərə alsaq, deyə bilərik ki, oraya yığışan adamların bu prosesdən kənardə qalması mümkün olmur. İştirakçının hər biri konkret səbəblərlə yanaşı, həm də öz acısını, ölüsünü ağlayaraq sakitləşir. Qrup ağlaşmasının qrup effekti daha güclüdür, çünki qrup şəraitində insan emosiyaları daha intensiv yaşanılır, yəni artır. Xüsusilə kollektivçi mədəniyyət tipinə mənsub olan xalqlarda bu hal daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. Qrup ağlaşmasının psixoterapevtik aspekti haqqında S.Seyidov yazır: “Mərsiyəxanların camaat qarşısında nümayiş etdirdikləri emosional

yaşantılar cəmi mərasim iştirakçılarında qəm, kədər, çarəsizlik duyğusu oyatmaq məqsədi güdür. Onlar insanların emosiyalarını ələ almaqla, camaatı ağılatmaqla, bir növ, tamaşa qururlar. Bu “tamaşanın” psixoterapevtik xarakteri emosiyaların coşqun və sərbəst axını daxili gərginliyin xeyli azalmasına səbəb olur (7,179). Hesab edirik ki, “qrup ağlaşması”nın psixoterapevtik effekti təsvir etdiyimiz hadisə ilə məhdudlaşmır. Belə ki, bu prosedura, ümumiyyətlə, insanların hər hansı səbəbdən yığılıb qalmış olan neqativ enerjidən təmizlənməsi üçün də çox faydalı olan relaksasiyaedici vasitədir. “Qrup ağlaşması” psixoterapevtik texnikasının effektindən həmin prosesə qoşulan bütün iştirakçılar faydalanmaq imkanı var.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, qeyd olunan psixoloji yardım təcrübələrinin hamısı xalqın aid olduğu mədəniyyət tipinə uyğun olduğu üçün səmərəli olmuşdur. Digər tərəfdən həmin folklor texnikalarının bəzilə-

rinin bu günə qədər gəlib çıxması, onların insanlara praktiki olaraq fayda verməsi ilə bağlıdır.

Qeyd etdiyimiz folklor texnikalarını həm də əhalinin psixi sağlamlığının qorunmasına xidmət edən psixogigiyenik və psixoprofilaktik tədbirlər kimi də qiymətləndirə bilərik. Bu texnikaların hamısı üçün səciyyəvi cəhət həmin texnikaların adi danışiq dilində olması, təbii şəraitdə tətbiq edilməsi, xidmətə görə ödəniş haqqının olmaması və hamı üçün əlçatan olmasıdır.

Hesab edirik ki, qeyd edilən folklor texnikaları Azərbaycan psixologiyasının, o cümlədən psixoloji keçmişimizin parlaq səhifələri olmaqla yanaşı, həm də xalqımızın psixoloji mədəniyyət təcrübəsini, eləcə də, mədəni inkişaf səviyyəsini göstərir. Ölkəmizdə psixoloji xidmət tarixinin araşdırılması nəticəsində gəldiyimiz qənaət belədir ki, Azərbaycanda psixoloji xidmət mədəniyyətinin çox qədim kökləri və müasir praktika ilə səsleşən özünəməxsus təcrübəsi var.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan xalq nağılları. I cild, 2004.
2. **Bayramov Ə.S.** Etnik psixologiya. Bakı, 2001.
3. **Əlizadə Ə.Ə.** Azərbaycan etnopsixologiyasına giriş. Bakı, 2006. 158 s.
4. **Hüseynov İsa.** Seçilmiş əsərləri. I cild. Bakı. 1988. - 416 s
5. **Hasan Tan.** Psixoloji danışma və rəhbərlik. İstanbul 1999, 342 s.
6. **Mehrəliyev E.Q.** Şirvan Elmlər Akademiyası (X-XIII əsrlər). Bakı, 2000. 72 s

7. **Seyidov S.** Yaradıcılığın fenomenologiyası. Bakı, 2013, 288 s.
8. **Гуревич М.О.** Психиатрия. Учебник. Москва, 1949. 453 стр.
9. **Кэррол Э.** Изард. Психология эмоций. Издательство «Питер», 1999. 464 с.
10. **Метелкин А.И., Кошкин П.Н.** Из истории средневековой медицины. 1971.
11. **Урсано Р., Зонненберг С.** Психодинамическая психотерапия. 1992, 158 с.
12. L Historie de la Seience 1953.

ПРАКТИКА ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ПОМОЩИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ФОЛЬКЛОРЕ

АБСТРАКТ

В статье раскрыты психопрофилактические, психогигиенические и коррекционные стороны сезонных и семейно-бытовых ритуалов в азербайджанской литературе, и в частности, фольклоре. Автор описывает особенности фольклорных техник, таких как слуховое гадание, групповые причитания, комната скорби, костер и др., применяемые в этих ритуалах. В статье дается информация о том, что в Медицинской Академии Мэлхема при лечении и реабилитации психических больных использовался опыт «песенных келий».

PSYCHOLOGICAL AID PRACTICE IN AZERBAIJAN FOLKLORE

ABSTRACT

The article deals with Azerbaijan literature, including folklore samples of seasonal and family-life ceremonies and their psycho-prophylaxis, psycho-hygienic and correcting sides. In those ceremonies are used ear fortune-telling, group crying, distress room, burning fire etc. and spoken about their folklore - technique features. Also, in the article is noted about «the corner full of songs» experiment which applied to the treatment of mental disease people and their rehabilitation in Malham Medical Academy.

Azərbaycan Dillər Universitetinin Psixologiya kafedrasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür. (Protokol № 5)

Rəyçi Hikmət Əbdül oğlu Əlizadə, pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor.

Məqalə redaksiyaya 12 yanvar 2016-ci ildə daxil olmuşdur.

GƏNCLƏRİN QOCALIĞA OLAN MÜNASİBƏTİNİN TƏDQIQI

Törə Məcidova

*ADPU-nun psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru
proqramı üzrə doktorantı
E-mail: tora.adpu@mail.ru*

Açar sözlər: yaş, qocalıq, təsvir, tədqiqat, nəsillərarası münasibət, stereotip

Ключевые слова: age, old age, description, investigation, intergenerational relations, stereotype

Key words: возраст, старость, описание, исследование, межпоколенные отношения, стереотип

GİRİŞ

Müasir dövrdə dünyada demografik vəziyyət məhz əhalinin tərkibində yaşlı insanların payının artması ilə xarakterizə olunur. Son illərdə qocalıq yaş dövrünün daha geniş şəkildə tədqiqat obyektinə çevrilməsi də məhz bununla bağlıdır. Cəmiyyətin qocalması tendensiyası bizim Respublikamızda da özünü büruzə verir. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin verdiyi məlumata görə yaşlı əhalinin sayının artmasının müsbət dinamikası müşahidə edilir. Statistikanın proqnozuna görə əhalinin əmək qabiliyyəti olan hər 1000 nəfərə 2030-ci ildə – 594, 2050-ci ildə isə 690 təqaüdcü düşəcək [1, s. 19].

Əhalinin qocalması problemi cəmiyyətdə bir sıra sosial, iqtisadi, psi-

xoloji problemlərin yaranmasına səbəb olunmuşdur. Bu səbəbdən cəmiyyətdə qocalıq yaş dövrünün hərtərəfli öyrənilməsi, nəsillərarası münasibətlərin araşdırılması hazırkı dövrdə çox aktual bir problemə çevrilmişdir.

Yaş haqda təsəvvür sosial ifadə olunan fenomendir və bəşəriyyəti ifadə edən baza konseptləri sırasına daxildir. Onu doğuran stereotip – istənilən cəmiyyətin yaş simvolizminin əsas tərkib hissəsidir. Yaş simvolizmi fərdin keçdiyi həyat yolunu necə dərk etməsi, qiymətləndirməsi və işıqlandırması haqda cəmiyyətin təsəvvür və obrazları sistemidir. Bu simvolizm həm universaldır, həm də spesifikdir.

Yaşlı nəsil haqda təsəvvürlər cəmiyyətin mühüm tərkib hissəsidir,

eyni zamanda o nəsillərarası münasibətlərə də güclü təsir göstərir. Biz də bu məqalədə məhz qocalıq obrazını gənclərin təsəvvüründə öyrənməyə çalışmışıq.

Qocalıq obrazı – dəyişən sosial strukturdur. O, cəmiyyətin sosial, iqtisadi, etik və mədəni xüsusiyyətləri ilə sıx bağlıdır. Yaşlı və qoca insanların cəmiyyət tərəfindən dərk edilməsi eynimənalı deyil: yaşlı nəslin müdrilik və təcrübəsinə qarşı onların fiziki, əqli və psixi tükənməsi qoyulur və bu gerentoloji qrupun neqativ stereotipini formalaşdırır. Qocalığa münasibət konkret sosial mühütdə formalaşaraq, müxtəlif faktorların təsiri altında dəyişikliyə mə-

ruz qalır. Bu yaş dövrünə münasibətin formalaşmasında əsas rolu ailə, məktəb və kütləvi informasiya vasitələri oynayır. Onlar da öz növbəsində sosial-iqtisadi dəyişikliyə məruz qalır. Baş verən sosial-iqtisadi dəyişikliklər yaşlı insanların münasibətinə və onların psixologiyasına təsir edir. Alimlərin fikircə dünyada radikal dəyişikliklər baş verdikcə, məsələn, kütləvi kommunikasiya vasitələrinin inkişafı, informasiya texnologiyalarının təkmilləşməsi insanda təkcə sosiuma adaptasiya etməyi tələb etmir, yeni situasiyalara yiyələnmək və bu şəraitdə öz optimal fəaliyyətini təşkil etmək bacarığını da tələb edir.

ƏDƏBİYYAT TƏHLİLİ

Əvvəlcə xarici müəlliflərin əsərlərində ifadə olunan qocalıq obrazı ilə tanış olaq. Polşa sosioloqu Helen İzdebskaya 19-22 yaşlılar arasında olan iki yüzə yaxın tələbənin öz nənə və babalarına olan münasibətləri haqda fikirlərini toplamış və təhlil etmişdir. Sorğuda iştirak edənlərin əksəriyyəti qocalığa mənfi rəy bildirmişdirlər, onlara qarşı xeyirxahlıq, hörmət və onlar üçün məsuliyyət hissi keçirmədiklərini bildirmişlər. Gənclərin fikircə qocalar cavanlara yük olmamalı, qocaların qayğısına onların qohumları deyil, dövlət, cəmiyyət qalmalıdır. Əksəriyyətin fik-

ircə isə problemin ən düzgün həlli qocaların qocalar evində yaşamasından ibarət olmalıdır [2, s. 73].

V.D.Alperoviçin apardığı sorğunun nəticələri isə göstərdi ki, adətən gənclər yaşlı insanlarla dil tapırlar və onların qocalar evinə yerləşdirilməsini düzgün saymırlar, nənə və babalarını öz ailələrinin üzvləri kimi qəbul edirlər, onları öz dostları ilə tanış edirlər. Respondentlərin 20 faizi bildirmişdir ki, onlar yaşlı adamlarla dostluq edə bilərlər [3 s.36].

İ.V.Şapovalenkunun tədqiqatlarında respondentlərə qocalara xas olan davranış növünü, psixoloji xüsusi-

yətləri saymaq təklif olunur. Nəticələrin təhlili qocaların tipik xüsusiyyətlərinin siyahısının 43 bəndə çatdığını göstərmişdir. Müəllif bu bəndləri şərti olaraq üç qrupa bölür: “pozitiv”, “neqativ” və “obyektiv”. Bu tipik əlamətlərin əksəriyyəti – 60% neqativ çalara malikdir. Ən çox adları çəkilən neqativ xüsusiyyətlər: “daima keçmişlə müqayisə edərək təəssüflənmək” – 19%; “özünü tam haqlı bilərək məsləhət vermək” – 13%; “qayğıkeşliyin israrı” – 8%; daima öz gərəksizliyindən şikayət etmək” – 8.8%; “qiybət və başqa adamları günahlandırmaq”, “küsəyənlilik”, “deyənlilik”, baxışların konservativliyi, “xəsislik” – 8.5% [4 s.28].

Q.V. Krasnova və A.Q. Liderisin tədqiqatlarının nəticələrinə görə yaşlı adamlar haqda daha tipik neqativ stereotipləri onların tənha, zəif sağlamlığı, maliyyə problemləri olan, digərlərinə yük olan, depressiyaya düşməyə meyli və ağıldankəm adam

təsəvvürlərdən ibarətdir [5 s. 150].

V.V. Lemişin məqaləsində qoca insan obrazı 20-39 yaşlılar arasında olan gənclərin təsəvvürləri əsasında təhlil edilir. O, tədqiqat işində Kellinin tərtib etdiyi konseptual şəbəkədən istifadə edib. Cavabların təhlili nəticəsində aydın olmuşdur ki, gənclərin fikrincə qocalara ən çox xas olan xüsusiyyətlər: müdriklik – 0.95, öyrənmək həvəsinin olmaması – 0.72, depressiyaya meyillik – 0.67, tez yorulmaq – 1.7, passivlik – 0.35, öz fikrini yeritmək – 0.4, öz problemlərində başqalarının günahlandırmaq – 0.28, yeniliyi qəbul etməmək – 1.12 kimi xüsusiyyətlərdir [6 s.65].

Yan Stuard Qamiltonun “Qocalığın psixologiyası” əsərində verilən məlumata görə 2004-cü ildə BBS-nin 18-24 yaşlı gənclər arasında apardığı sorğunun nəticələrinə görə gənclərin əksəriyyəti qocalığın 65 yaşdan yuxarı başladığını qeyd etmişdilər [7 s.19].

ƏDƏBİYYAT TƏHLİLİN NƏTİCƏLƏRİ

Xarici tədqiqatçıların çoxsaylı işlərinin təhlili belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, onların yaşadıqları cəmiyyətdə yaşlı nəsəl, qoca insanlara gənclərin münasibəti ümumən neqativdir. Amerikalı psixoterapevt B.Satir qeyd edir ki, şəxsiyyətin qocalıq yaş dövrü haqqında təsəvvürü erkən yaş dövrlərindən forma-

laşır. O, ailə üzvlərinin və cəmiyyətin bu yaş dövrünə münasibətinin necə ifadə olunduğunu görür. Böyüyən uşaq müasir cəmiyyətin bir çox sferalarında gözəl bədən və fiziki sağlamlığa malik olan gənc imicini görür. Belə cəmiyyət qocalıq yaş dövründə olan adamları unudulmuş, əldən düşmüş, köhnə dəbli kimi ifadə

edir. Beləliklə də gənclərdə həyatın son mərhələsi haqda “üzgün”, “asılı”, “qocalığın ağır yükünü daşıyan” kontekstdə dar təsəvvür formalaşdırır. Elə bu səbəbdən də qərbdə gənc

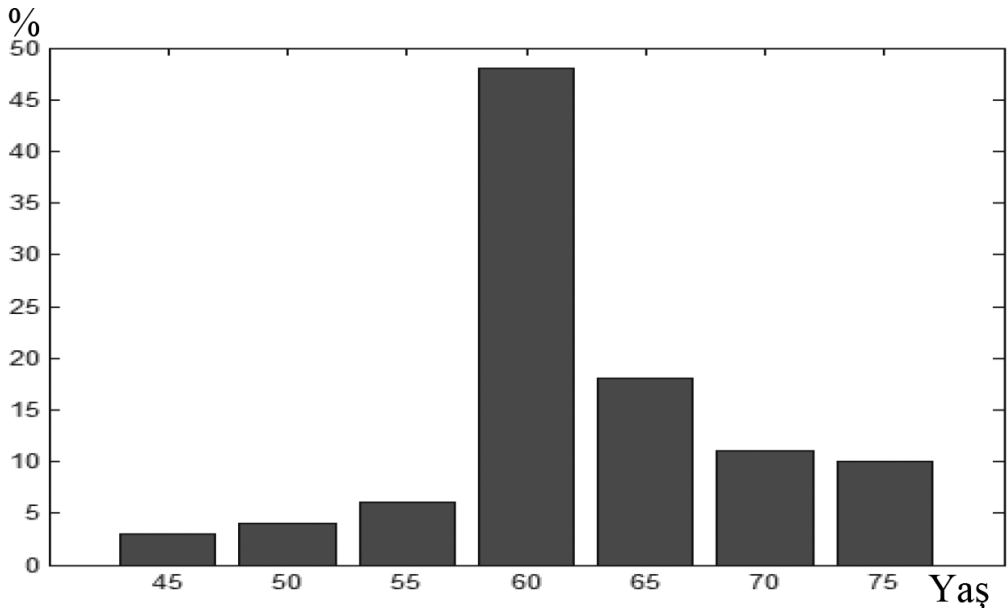
həyat tərzini hökümranlıq edir və yaşlı insanlar da cəmiyyətin gözləntilərinə uyğunlaşmağa cəhd edirlər, çünki özləri də qocalığı qəbul etməyən cəmiyyətdə yetişmişlər.

TƏDQIQATIN METODU VƏ TƏCRÜBİ HİSSƏ

Gənclərimizin qocalığa münasibətini aydınlaşdırmaq məqsədilə tədqiqat apardığımız və alınan nəticələr fərqli olmuşdur. Sorğuda ADPU-nun 19-20 yaş arasında olan 150 tələbəsi iştirak etmişdir. Birinci anketdə respondentlərə 3 suala cavab vermək təklif olunur: 1) Qocalıq dövrü neçə yaşdan başlanır? 2) Bu yaş dövrü haqda pozitiv yoxsa neqativ fikirdəsiniz? 3) Bu cavabınıza səbəb nədir? İkinci anketdə tələbələrin qocalığı xarakterizə edən yarımcıq cümlə me-

todundan istifadə edilmişdir. Alınan cavabların yarısı qocalıq haqda müsbət, digər yarısı isə mənfi xüsusiyyətləri ifadə edirdi. Verilən cavabların təhlili onların qocalıq haqqında təsəvvürlərinin xarakterini və dərinliyini aydınlaşdırmağa imkan vermişdir.

Qocalığa gənclərin münasibətini xarakterizə etmək üçün ilk növbədə gənclərin fikrincə qocalığın hansı yaş dövründə başladığı haqda cavablar təhlil edilmişdir. Sorğunun nəticələri aşağıdakı şəkildə öz əksini tapmışdır.

Şək. 1.

Şəkildən görüldüyü kimi respondentlərin fikircə qocalıq daha erkən yaşdan başladığını hesab edirlər və səbəbini iş qabiliyyətinin azalması, fiziki imkanların aşağı düşməsi, sağlamlıq vəziyyətlərinin pisləşməsi, yaddaşın zəifləməsi, xarici görünüşlərinin dəyişməsi kimi xüsusiyyətlərinin əmələ gəlməsi ilə izah etmişlər. Həmçinin respondentlər insanların bu yaşda artıq nənə-baba olmalarını

da səbəb kimi göstərmişlər. Onların fikircə nənə-baba olmaq artıq qoca olmaq deməkdir.

Qocalıq yaş dövrü üçün xas olan əsas amillər sorğuda iştirak edən gənclərin münasibətinin kəmiyyət ifadəsilə cədvəl 1 göstərilib. Cədvəldə sorğuda iştirak edən tələbələrin qocalıq yaş dövrünə xas olan müsbət və mənfi tərəfləri münasibəti ifadə olunmuşdur. Sorğunun nəticələri paylarla göstərilmişdir.

Cədvəl 1.

№	Qocalığın müsbət tərəfləri		№	Qocalığın mənfi tərəfləri	
1	Müdrüklük, Həyat təcürbəsinin çoxalması	0,07813	1	Xarici görünüşün dəyişilməsi	0,041364
2	Nənə və baba olmaq	0,06506	2	Əvvəlki imkanların dəyişməsi	0,029065
3	Ətrafdakıların hörməti	0,039277	3	Kobudluq	0,000696
4	Yaxınların məhəbbəti və qayğısı	0,036921	4	Aktivliyin aşağı düşməsi	0,042419
5	Təmənnəsiz kömək etmək bacarığı	0,010998	5	Zəiflik	0,007855
6	Səmimi olmaq	0,006284	6	Köməksizlik, tənhalıq	0,005499
7	Əməksevərliyin artması	0,016496	7	Maraqların, Münasibətlərin dəyişilməsi	0,004427
8	Təmkinli olmaq	0,010998	8	Qaşqabaqlılıq	0,010111
9	Etiyatlılıq hissini artırması	0,003142	9	Darıxdırıcı olmaq	0,040848
10	Yumor hissini artırması	0,005499	10	Hövsələsizlik	0,032973
11	Təvazökarlıq	0,008641	11	Maddi çətinliklərin artması	0,002357
12	Bağışlama hissini çoxalması	0,016925	12	Keçmiş günlərdən heyifslənmək	0,041419
13	Məsuliyyətliyin artması	0,017282	13	Həyatın sonu haqqında fikirləşmək	0,022277
14	Mehribanlıq	0,028494	14	Ölümün yaxınlaşması. Ölüm	0,027494
15	Sakitlik	0,025137	15	Başqalarından asılılığın artması	0,018068
16	Azadlıq hissini çoxalması	0,004613	16	Qorxu hissini daha güclənməsi	0,010212
17	Asudə vaxtın çoxalması	0,029851	17	Simicliyin çoxalması	0,001571

18	Çalışqan olmaq	0,037606	18	Passivliyin artması	0,016058
19	Əliaçıq olmaq	0,003142	19	Paxılığın artması	0,003828
20	Özünə inamlı olmaq	0,006284	20	Yaddaşın zəif olması	0,040748
21	Xeyirxah olmaq	0,025566	21	Konservativliyin artması	0,02628
22	Canfəşanlığın artması	0,003142	22	Ləngiliyin çoxalması	0,043678
23	Öyrənmək həvəsinin artması	0,00605	23	Özünə inamsızlığın artması	0,003713
24	Ünsiyyətçil olmaq	0,00707	24	Ürək sıxıntısı, kədərin artması	0,01414
25	Qənaətçilik	0,020212	25	Küsəyənliliyin və incikliyin artması	0,001322

NƏTİCƏLƏR VƏ ONLARIN MÜZAKİRƏSİ

Sorğuda iştirak edənlərin cavablarının təhlilindən aydın olur ki, respondentlərin fikrincə yaşlı insanlara xas olan keyfiyyət kimi ən çox payı olanlardan biri – müdriklikdir. Müdriklik qocalığın digər yaş dövrlərlə müqayisədə yeganə və mübahisə olunmaz üstünlüyüdür. Pol Baltessin fikrincə müdriklik təcrübə yolu ilə qazanılmış, həyatın praktiki tərəfinə yönəlmiş, düzgün mühakimə yürütməyə və həyatın mühüm məsələlərində faydalı məsləhətlər verməyə imkan yaradan biliklər sistemidir. Bir sıra fizioloji səbəblərdən qocalıqda təfəkkür daha dərinləşə bilər, belə ki, onun daha güclü sintez tendensiyası təzahür etmiş olur. Horna, Kettela və Baltessin tədqiqatlarında qeyd olunur ki, “kristal” intellekt məhz qocalıqda maksimal inkişafa çatır [7, s.95], [8, s.85]. Məhz buna görə də insan bu yaşda müdriklik zirvəsinə qalxa bilər. Lakin yaşlı insanın müdrikliyi yalnız onun intellektual səviyyəsi ilə şərtlənmir, eləcə də mənəvi

aspektlə də bağlıdır. Qocalıq yaş dövrlərində olan insanı bir tərəfdən bilik, düşüncə, müdriklik, ağıl, intuisiya xarakterizə edərsə, digər tərəfdən xeyirxahlıq, qayğıkeşlik, kömək etməyə hazır olmaq kimi mənəvi keyfiyyətlər də onun daxili aləmini açır. Ona görə də bu xüsusiyyətlər pay bölgüsündə çoxluq təşkil etmişlər.

Sorğuda ikinci ən çox paya malik olan cavab – nənə və baba olmaqdır. Bu aspektdə respondentlərin cavablarının təhlili göstərir ki, yaşlı insana ən çox sevinc bəxş edən amillərdən biri kimi nənə və baba olmağı görürlər. Onların fikrincə, yaşlı insanlar bütün gələcək planlarını nəvələri ilə bağlı qururlar, onlar hər ikisi nəvələrinin tərbiyəsində iştirak edir, gənc ailələrə həm fiziki, həm də maddi cəhətdən yardım edirlər. Cavabların təhlili göstərir ki, yaşlı nəslin əsas xüsusiyyəti keçmişdəki həyat faktı və gələcək perspektivlərinin olmasıdır. Həqiqətən də ətrafımızdakı yaşlı insanlardan “artıq hər şey keç-

mişdə qaldı”, “nəvələrim və övladlarım üçün yaşayırım” ifadələrini eşitmək adi haldır. Yaşlı insanlar məhz nəvələrində sevinc tapır, onların əksəriyyəti üçün uşaqlar və nəvələr həyat fəaliyyətinin əsas sferasına çevrilir. Bütün bunlar göstərir ki, yaşlı nəslin mənəvi dəyərlər sistemində ailə, uşaq və nəvələr öz əhəmiyyətinə görə birinci yerdə durur.

Respondentlərin fikircə, qocalara xas olan mənfi keyfiyyətlərdən ən çox paya malik olan – “keçmiş günlərdən heyifslənməkdir”. Bu dövrdə insanlar eqoizimdən əziyyət çəkir, onlar keçmiş xatirələr ilə yaşayır, özlərinə qapanır, yalnız öz fiziki duyğularında maraqlı olurlar. Onlar öz cavanlıqlarının ən yaxşı dövr olduğunu düşünür və indiki gənclərdən narazılıqlarını bildirirlər. Respondentlərin cavablarına görə ikinci ən böyük paya malik olan mənfi tərəf ləngliliyin çoxalması və yaddaşın zəifləməsidir. Qocalmaqda olan insana məxsus olan xüsusiyyətlərdən biri də onun psixomotor reaksiyalarının ləngiməsi, qavrama dairəsinin daralması, fikir yaygınlığının yüksəlməsi, yaddaşın zəifləməsi kimi təzahür edən psixi fəallığın azalmasıdır. Respondentlər yaşlı adamların daima unutqanlı, fikir yayılması və yeni informasiyanın mənimsənilməsi çətinləşməsini qeyd etmişdirlər. Onlar hər şeydən əvvəl informa-

siyanın məğzini, baş verənlərin mahiyyətini dərk etməyə, onu bir neçə dəfə təkrar edərək yadda saxlamağa çalışırlar. Sorğunun nəticələri göstərir ki, respondentlər arasında xarici görünüşün dəyişilməsi və qocalıqla bağlı xarici əlamətlərin – üzde qırıqların əmələ gəlməsi, saçın ağarması, qamətin pisləşməsi, yerişin dəyişməsi, görmənin və eşitmənin zəifləməsi kimi təzahürlərin əmələ gəlməsindən qorxanların da sayı az deyildir.

Cavabların ümumi təhlili göstərir ki, müsbət amillərin payı çox olsa da, mənfi tərəflərin payı azlıq təşkil etmir. Müsbət tərəflərin payı – 0.51, mənfi tərəflərin – 0.49. Bunun səbəblərini araşdırarkən belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, buna səbəb nəsillərarası qarşılıqlı münasibətlərin pozulmasıdır. Bu problem həmişə mövcud olmuşdur, lakin bu günkü gün problem daha da kəskinləşmiş və fərqli forma almışdır. Müasir dövrdə həyat boyunca qazanılmış təcrübə, bilik, bacarıq və müdrikliyin dəyərsizləşməsi prosesi gedir və bunun da ən vacib səbəblərindən biri dünyada baş verən informasiya texnologiya vasitələrinin inkişafıdır. Əsrlər boyu həyata, adət-ənənəyə və böyüyə hörmət kimi adətlərin dəyişilməsi prosesi insanların şüuruna ekran vasitəsi ilə təsir edir, kütləvi informasiya vasitələri ilə yeni tip şəxsiyyətin formalaşmasına səbəb olur.

Əgər əvvəllər böyüyən nəsillər adət-ənənələri, mədəni dəyərləri, valideyinlərindən, nənə-babalarından və müəllimlərindən alırdısa, indi informasiya alınmasında daha çox, kütləvi informasiya vasitələrindən istifadə edirlər. Baş verən bu dəyişikliklər bizim cəmiyyətdən də yan keçməmiş, nəsillər arasındakı anlaşmanın getdikcə pozulmasına və onların uzaqlaşmasına səbəb olmuşdur. Yeni şəraitdə konservativ mühakimələr, ailənin möhkəmlənməsi və ənənəvi dəyərlərin qorunub saxlanması sürətlə liberal dəyərlərə doğru dəyişir, kütləvi informasiya vasitələrinin inkişafı ilə bağlı olaraq həyata qedonistik münasibətlərin təbliğatı önə çıxır. Həyata belə bir münasibət bütün dəyərlərin, dünyanın bütün təzahürlərinin insan üçün əşyalaşması və tələbatının ödənilmə vasitəsinə çevrilməsini təbliğ edir. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının sürətlə inkişafı nəsillər arasında böyük bir uçurumun yaranmasına səbəb olmuşdur. Yaşlı nəslin nümayəndələri innovasiya vasitələrini gəncələrlə eyni səviyyədə mənimsəyə bilmir və bu onlar arasındakı, münasibətlərinə mənfi təsir göstərir. Müxtəlif nəsillərin nümayəndələri bir yerdə yaşasalar da onlar yad mədəniyyətə, maraqlara, baxışlara və müxtəlif dünya görüşünə malikdirlər.

Bu səbəbdən də nəsillər arasında konfliktlər və anlaşılmazlıqlar baş verir. Belə bir şəraitdə yaşlı nəslin müdriklik və həyat boyunca qazandığı təcürbənin ötürülməsi kimi dəyərlər öz əhəmiyyətini itirir. Yaşlı nəsillər və gənclər paralel aləmlər də yaşayırlar, müxtəlif dillərdə danışırlar. Müşahidələr göstərir ki, yaşadığımız dövrdə gənclər böyüklərin müəllimi rolunda çıxış edirlər və bu da yaşlı nəslin avtoritetini, onların dəyərlərini və həyat tərzini şübhə altına qoyur. Bütün bunlar nəsillər arasında uçurum yaranmasına səbəb olur.

Bəşəriyyətdə baş verən dəyişikliklər gec və tez bütün cəmiyyətlərə transformasiya edir və bu proses qaçılmazdır. Hazırda bizim gənclərimizin də arasında bu tendensiya müşahidə edilir. Gənc nəsillər özünü daha sərbəst hiss edir, sərbəst qərarlar verir və bu qərarlarını əsaslandırır, yaşlı nəslin cəmiyyətin inkişafı ilə ayaqlaşmayan, geridə qalmış təbəqə kimi qiymətləndirir. Ailədaxili münasibətlərdə də gənc nəsillər yaşlı nəsil arasındakı münasibətlər kökündən dəyişmişdir. Artıq gənclər yaşlı nəslin nümayəndələri ilə birlikdə yaşamaq, onların nəzarəti altında olmaq, qərarların qəbul edilməsində onların da iştirak etməsi ilə razılaşırlar. Müxtəlif nəsillərin nümayəndələrinin mənəvi və maddi dəyərləri, maraqları arasındakı fərqlər dərinləş-

dikcə bu iki nəslin nümayəndələrinin ailə zəminində münasibətləri yeni forma alır.

Yuxarıda qeyd etdiklərimizə baxmayaraq bizim cəmiyyətdə qocalara hörmət hələ də yüksəkdir. Gənc nəsil qocaların yaş və psixi dəyişikliklərinə səbrlə yanaşır. Bu onunla bağlıdır ki, bizim xalqımız üçün ailə cəmiyyətin əsas özəyi olaraq qalır. Yaşlı insanın ailədə tutduğu yer cəmiyyətdə tutduğu yer kimi bütövlükdə həm sosial-iqtisadi, həm də mənəvi inkişaf səviyyəsi ilə, maddi münasibətlərlə, şəxsiyyətin və millətin ənənələri ilə müəyyən olunur. Xalqımız əsrlər boyunca yeni nəsillər yetişdirərkən onlara ədət-ənənəyə və böyüyə hörmət kimi hissləri aşılamişlar. Ailənin və milli dəyərlərin qorunub saxlanması üçün isə sosial ierarxiyanın ən müxtəlif səviyyələrindən olan insanların ünsiyyətlərinin

güclənməsi zəruridir. İnsana qarşı xeyirxah, münasibətinin formalaşdırılmasını böyüməkdə olan nəslin inkişafının ilk mərhələlərindən başlamaq lazımdır. Uşaqlara erkən yaşlarından insan həyatının nə qədər qiymətli olması, qocalığın müdriklik dövrü, mənəvi təcürbənin toplanması dövrü olması fikirini aşılamaq lazımdır.

Apardığımız tədqiqatın nəticələrini yekunlaşdıraraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, gənclərimizin yaşlı nəsillə olan münasibəti ümumən müsbətdir, gənclərimiz ailələrinin yaşlı nümayəndələrinə, ətrafdakı yaşlı insanlara hörmət və ehtiramla yanaşırlar, onlara xeyirxah münasibət göstərirlər. Böyüyə hörmət və ehtiram, onların qayğısına qalmaq, qoca insanlar qarşısında özünü borclu hiss etmək kimi hisslər xalqımızın qan yaddaşında var.

Ədəbiyyat:

1. **Меджидова Н.Г.** Природа старения как философская проблема. Автореферат, БГУ, Баку, 2009, 28 с.
2. **Яковенко И.М., Ковалева Е.В.** Формирование у молодёжи уважительного отношения к пожилым людям как социологическая и этнопедагогическая проблема // Вестник Краунц. Гуманитарные науки. Изд.: КамГУ, 2015, Вып. 1, с. 72-76.
3. **Черепанова О.В.** Образ старости в представлениях гуманитарных факультетов Алтайского государственного университета // Вестник факультета психологии и педагогики. 2016, Вып. 2, с. 35-44.
4. **Шаповаленко И.В.** Социальная ситуация развития в пожилом возрасте // Психология зрелости и старения. №6. 1999. с. 27-36.

5. **Краснова О.В., Лидерс А.Г.** Социальная психология старения. М.: Издательский центр «Академия», 2002, 288 С.
6. **Лемиш В.В.** Образ пожилого и старого человека в представлениях взрослых 20-39 лет // Омский государственный университет. 2015, Вып. 3, С. 64-69.
7. **Ермолаева М.В.** Психология зрелого и позднего возрастов в вопросах и ответах. Учеб. пособие, Изд. М.: Московский психолого-социальный институт, 2004, 280 С.

ИССЛЕДОВАНИЕ ХАРАКТЕРА ОТНОШЕНИЙ МОЛОДЕЖИ К СТАРЧЕСТВУ

АБСТРАКТ

В статье приведен анализ характерных особенностей старческого образа в представлениях молодого поколения. На основе анкетирования и с использованием метода незаконченных предложений проведен опрос у студентов АГПУ в возрасте 19-20 лет для выявления характера отношений молодежи к пожилым людям и старому поколению. Было определено, что отношение студентов, участвовавших в опросе в целом положительное, но доля отрицательных ответов также занимает немалое количество. В статье приводятся и обсуждаются причины, полученных результатов.

INVESTIGATION THE CHARACTER OF RELATIONS OF THE YOUTH TO ELDERS

ABSTRACT

In the article has been given the analysis of the characteristics of senile image in the youth views. Based on questionnaires and using the method of incomplete sentences has been carried out a survey among students of ASPU aged 19-20 years to identify the nature of the relationship of young people to the elderly and to the older generation. It has been determined that the attitude of students who participated in the survey as a whole positive, but the share of negative responses also takes a considerable amount. The article presents and discusses the reasons for the results.

Məqalə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Yaş və pedaqoji psixologiya kafedrasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №3)

Rəyçi Cabbarov Rəşid Vəkil oğlu, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məqalə redaksiyaya 04 oktyabr 2016-cı ildə daxil olmuşdur

«SOSIAL ADAPTASIYA» ANLAYIŞININ PSIXOLOJİ MAHIYYƏTİNƏ DAİR

Rahilə Cəbrayilova

Bakı Dövlət Universitetinin

Psixologiya kafedrasının dissertantı

E-mail. cabrailovarh@mail.ru

Açar sözlər: adaptasiya, sosial adaptasiya, sosiallaşma, sosiomədəni adaptasiya, şəxsiyyət, psixoloji mühit

Ключевые слова: адаптация, социальная адаптация, общественно-культурная адаптация, личность, психологическая среда

Key words: Azerbaijani language, grammar, orthography, cognition, social and psychological problems, intonation, lack of confidence, perception

GİRİŞ

Sosial adaptasiya iki tərəf – ictimai mühit və insan arasındakı sosial qarşılıqlı təsirin spesifik xüsusiyyətlərini əks etdirir. Adaptasiyanın obyektiv-subyektiv xarakterli uyğunlaşma və uyğunlaşan tərəflərin qarşılıqlı münasibətləri sahələrini də əhatə etdiyini qeyd edirlər. Sosial adaptasiya şəxsiyyətin mövcud ictimai münasibətlərə, yaşadığı və fəaliyyət göstərdiyi cəmiyyətin normalarına, ənənələrinə, qayda-qanunlarına uyğunlaşması və riayət etməsidir.

Sosial adaptasiyanın peşəkar növünün predmet və sosial-psixoloji tərəfləri olduğu diqqətə çatdırılır.

adaptasiyanın sosial-psixoloji cəhətdən öyrənilməsi fərd və cəmiyyətin münasibətlərini ifadə edir. Məlum olur ki, adaptasiya prosesində iştirak edən qruplar yeni sosial mühit yaradır. Buraya insanın uyğunlaşdığı onun yaxın əhatəsi daxil olur.

Adaptasiya qarşılıqlı təsir edən tərəflərin – uyğunlaşan və uyğunlaşdırılan tərəflərin dəyişikliyi prosesidir. Şəxsiyyət yeni sosial mühitə daxil olaraq öz münasibətlər sistemini dəyişdirir, onun daxil olduğu qrup, mühit də yeni daxil olana reaksiya verir, öz norma, ənənə və qaydalarını təshih edir.

PROBLEMİN İŞLƏNMƏ DƏRƏCƏSİ

Adaptasiya probleminin ayrı-ayrı aspektləri bir çox elmlər və Qərb, Şərq, Azərbaycan alimləri tərəfindən

təsdiq olunmuşdur. Adaptasiyanın psixoloji, sosioloji və fizioloji əsasları K.Rocers, Z.Freyd, Q.Trad,

R.Day Monq, Q.Krayk, M.Veber, E.Dülkqeym, L.V.Korol, R.Morşon, Y.Moreno, T.Parsons, M.V.Romm kimi qərb alimləri, sosial-pedaqoji adaptasiyanın xüsusiyyətləri R.A.Linevak, A.V.Mudrik, V.D.Semyonov, Y.S.Salahutdinova, ali məktəblərdə tələbələrin tədrisi şəraitinə adaptasiyasının ümumi-nəzəri problemləri S.A.Qaponov, P.S.Qurulyov, N.Q.Yerşov kimi Rusiya alimləri, P.K.Anoxin, R.M.Bayevki, V.P.Kaznaçeyev, S.V.Kanaçeyev, V.İ.Medvedev, V.Q.Aseyev, F.Beryozin, S.B.Daniyarov, İ.Q.Krasnov, V.V.Laqerev, İ.N.Nikitina, Q.İ.Postovalova, M.S.Yaniski adaptasiyanın nəzəri, psixi və psixofizioloji aspektlərini, tələbələrdə adaptasiya prosesində fizioloji və psixoloji göstəriciləri, birinci kurs tələbələrinin təlim-tərbiyə prosesinin təşkili xüsusiyyətləri, tələbələrin tədris şəraitinə adaptasiyasını, adaptasiya, stress və profilaktikanın qarşılıqlı münasibətlərini, sosial adaptasiya anlayışı məsələsini, insanın adaptasiya qabiliyyətini müəyyən edən amilləri araşdıran tədqiqatçılardandır. Eləcə də adaptasiyanın müxtəlif aspektləri B.Əliyev, Ə.Bayramov, Ə.Əlizadə, K.Əliyeva kimi Azərbaycan alimləri tərəfindən öyrənilmişdir.

Y.S.Salahutdinova özünün «Tələbələrin tədris qrupuna adaptasiyasının pedaqoji münasibəti» əsərində ali məktəbdə tələbələrin adaptasiya

prosesinin mahiyyəti, onların tədris qruplarına adaptasiyanın pedaqoji müşayiət edilməsinin modelləri və s. məsələlərini araşdırmışdır.

Tədqiqatlar göstərir ki, ali məktəblərdə ilkin mərhələlərdə adaptasiya məsələlərinin keyfiyyətli həlli birinci kurs tələbələri ilə işləri səmərəli təşkil etməkdən çox asılıdır. Lakin indiyədək psixoloji-pedaqoji elmdə tələbələrin onlar üçün yeni olan inkişaf şəraitinin tədris fəaliyyətinin spesifikasına sosial-psixoloji adaptasiyası sahəsində yaranan çətinliklərin kifayət qədər öyrənilməsidir. Yeni şəraitə uyğunlaşma birinci kurs tələbələrinin məktəb hazırlığından, fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərin yaş, xarakter, tərbiyə, sosial-maddi səviyyəsindən asılıdır.

Adaptasiyanın ayrı-ayrı aspektlərinə çoxsaylı elmi tədqiqatlar həsr olunmasına baxmayaraq əcnəbi tələbələrin tədrisə uyğunlaşması problemi öyrənilməmişdir. Problemin nəzəri və tətbiqi problemlərinin təhlili göstərir ki, bu gün əcnəbi tələbələrin tədris qruplarına adaptasiyanın reallaşması tələbatları və onların fərdi insanları:

- əcnəbi tələbələrin tədris fəaliyyətinə adaptasiyası prosesi və onların bu prosesin tədqiqi;
- əcnəbi tələbələrin təlim-tədrisə adaptasiyası sahəsində ali məktəblərin potensialı, öyrənilən

prosesin təşkili təcrübəsi və bu məsələnin kifayət qədər elmi-metodoloji dərk olunması arasında ziddiyyətlər mövcuddur.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi əcnəbi tələbələrin tədris fəaliyyətinə və Azərbaycanın elm-təhsil mühitinə adaptasiyasının sosial-psixoloji xüsusiyyətlərinin araşdırılmasıdır. Bu məqsədə uyğun olaraq aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. «Sosial adaptasiya» – «əcnəbi tələbələrin tə-

lim-tədrisə adaptasiyası» kimi kateqoriyaların anlaşmasını dəqiqləşdirmək:

- əcnəbi tələbələrin təlim-tədrisə adaptasiyası prosesinə təsir edən alimləri üzə çıxarmaq;
- birinci kurs əcnəbi tələbələrin təlim-tədrisə adaptasiyası zamanı meydana gələn psixoloji çətinlikləri səciyyələndirmək;
- əcnəbi tələbələrin adaptasiyasının səmərəliliyinin dəyərləndirilməsinin meyarlarına məcmu-sunu əsaslandırmaq.

TƏDQIQATIN METODİKASI

Tədqiqat zamanı bir sıra metodlardan istifadə olunmuşdur:

- psixoloji-pedaqoji ədəbiyyatın təhlili;
- testləmə;
- anket sorğusu, müşahidə.

Tədqiqatın metodoloji əsasını ümumpsiholoji müddəalar və dilin öyrənilməsi ilə bağlı pedaqoji təsəvvürlər təşkil edir.

Tədqiqatda K.Rocersin və P.Daymondun sosial-psixoloji adaptasiya metodikasından, eləcə də anket sorğularından istifadə edilmişdir. Əcnəbi tələbələrin Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetində təlim prosesində səmərəli adaptasiyasının göstəriciləri aşağıdakılardır:

- obyektiv meyarı qrup: təlim fəaliyyətində – cari və sessiya müvəffəqiyyət dərəcəsində qa-

zanılan uğurlar; təlim prosesində əcnəbi tələbələrin orqanizminin funksional vəziyyətinin stabilliyi, təlim fəaliyyətini yerinə yetirərkən, Azərbaycan dilini öyrənərkən yorulmanın əlamətlərinin olmaması;

- subyektiv meyarlı qrup: kollektivdə təşəkkül tapan münasibətlərdə qarşılıqlı hörmət, əlverişli psixoloji mühitin yaranması; əcnəbi tələbələrin təlimdə və ictimai fəaliyyətdə fəallığının təzahürü.

Belə yanaşma əcnəbi tələbələrin Azərbaycan cəmiyyətinə və təhsil sistemində keyfiyyətli adaptasiyası prosesini obyektiv qiymətləndirməyə imkan verir. Belə ki, psixi adaptasiyanın səmərəliliyi insanın adaptasiya fəaliyyətini təmin etmək üçün

zəruri olan onun psixofizioloji və sosial-psixoloji dəyəri nəzərə alınmaqla qiymətləndirilir.

Tədqiqat işimizin məqsəd və vəzifələrindən biri intellektual adaptasiya prosesinə təsiri aşkar etməkdir. Tədqiqat obyektini kimi 47 nəfər Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin hazırlıq kursunun əcnəbi tələbləri seçilmişdir.

Tədqiqatımızın birinci mərhələsi hazırlıq kursunun əcnəbi tələblərinin Raven metodikası üzrə intellekt səviyyəsi aşkara çıxarılmışdır.

Əsas məzmun. Adaptasiya dinamik prosesdir. Onun sayəsində insan nəslinin mövcudluğu, inkişafı və davam etməsi üçün möhkəm əsas yaranır. Psixi adaptasiya “fərd-mühit” sistemində adekvat münasibətlərin mühafizə edilməsində həlledici rol oynayır. Bu adaptasiya prosesi gedişində həmin sistemin bütün parametrləri köklü dəyişikliyə məruz qalır.

Psixi adaptasiya prosesi nəticəsində fərdin ətraf mühitə daimi təsiri optimallaşır, eyni zamanda psixi və fizioloji xarakteristikalar arasında adekvat uyğunluğun bərqərar olması baş verir. Sosial adaptasiyanın normal prosesinin əsas şərtini psixi inkişafın müvafiq yaş xüsusiyyəti təşkil edir. Rusiya psixologiya elmində adaptasiyanın sosial-psixoloji aspektdən araşdırılmasına dair xeyli tədqiqat əsərləri və dissertasiyalar həsr

edilmişdir. Sosial adaptasiyanın növləri arasında sosiomədəni və ya mədəniyyətlərarası adaptasiya mühüm yer tutur. Mədəniyyətlərarası adaptasiya dedikdə, geniş mənada insanın yeni mədəni mühitə alışması və bu prosesdən mədəni-mənəvi nəticələr əldə etməsi prosesi başa düşülür.

Sosiomədəni adaptasiyanın daxili və xarici tərəfləri mövcuddur. Xarici tərəf fərdin yeni qrupun sosial mədəni həyatında iştirakıdır.

Sosiomədəni adaptasiyanın əsasında sosiomədəni fərqlər durur. L.L.Şpak sosiomədəni adaptasiyanı “...subyekt və sosiomədəni mühitin konkret adaptiv şəraitlərdə mənəvi-praktiki imkanların və fəaliyyət nəticələrinin mübadiləsi əsasında uyğunlaşma forması” [6, s.15] kimi səciyyələndirir. Müəllif doğru olaraq sosiomədəni adaptasiyanı sosial adaptasiyanın aksioloji təyinatlı növlərindən biri hesab edir. Bu növ adaptasiya öz fəaliyyətində predmet-praktiki cəhdləri və dəyər yönümünün qarşılıqlı münasibətlərini ifadə edir.

Sosial-peşəkar, sosial-məişət adaptasiya növlərində predmet-praktiki hərəkət təzahür edirsə, sosial-siyasi, sosial-psixoloji və sosiomədəni adaptasiya növlərində uyğunlaşanların mənəvi-praktiki cəhdləri üstünlük təşkil edir. Sosiomədəni adaptasiyanın daxili mənbəyi mənimsənilmiş, vərdiş olunmuş mədəni fəaliyyət

forma və üsullarının uyğunlaşanların sosiomədəni mühitin dəyişən şəraitində yeni tələbatlarına və imkanlarına uyğunsuzluğundan ibarətdir.

Adaptasiyanın şəxsi seçim variantlarından biri inteqrasiyadır. Bu zaman yüksək tələbatların, özünəhөрmөtin və özünüaktuallaşdırmanın reallaşdırılmasına cəhd əsas yer tutur. Adaptasiya ilə yanaşı bəzən şəxsiyyətlərin və qrupların “adaptasiyalılıq” anlayışı da işlənir. Adaptasiyalılıq zamanı subyekt özünü sosial-mədəni mühitdə daha sərbəst hiss edir, vərdiş etdiyi sosial-mədəni aləmdəki dəyişikliklərə alışır, sosiomədəni qarşılıqlı təsirin daha mükəmməl üsulları və formaları yolu ilə öz dünyasını zənginləşdirir, şəxsiyyətdaxli mənəvi problemləri dərinləşdirir.

Əksər tədqiqatçılar adaptasiyanın nəticəsi kimi adaptasiyalılığın və ya adaptasiyanın göstəricilərinin obyektiv (xarici) və subyektiv (daxili) meyarlarını göstərmişlər.

L.L.Şpak sosiomədəni uyğunlaşmanın subyektiv əlamətlərinə aşağıdakıları əlavə edir:

- uyğunlaşmanın sosiomədəni mühitdə öz vəziyyətindən razı qalması;
- uyğunlaşdığı sosiomədəni mühitin norma və ənənələrini şüurlu mühafizə etməsi;
- yeni mühitlə sosiomədəni məzmun, formaları və üsullarının

qarşılıqlı təsirini zənginləşdirməyə hazır olması və buna cəhd etməsi.

Uyğunlaşmanın əsas obyektiv əlamətlərinə isə müəllif aşağıdakıları aid edir:

- həmin mühitin bütün cəmiyyətin sosiomədəni proseslərində yaradıcı fəallığının artması;
- yeni sosiomədəni mühitdə mədəni fəaliyyətin məzmun və xarakterinin zənginləşməsi;
- mədəni tərəqqinin nailiyyətlərin elmi-texniki yeniliklərin, həyatın siyasi və mənəvi sferalarındakı yeniliklərin dinamik, enerjili, intensiv, sürətli mənimsənilməsi.

Şəxsiyyətin uyğunlaşmasının göstərilən subyektiv meyarları onun bütün sahələrdəki səviyyələrindəki – koqnitiv, emosional və dəyərli davranışı sferalarındakı dəyişiklikləri əks etdirir.

Şəxsiyyətin sosial mühitlə əlaqəsilə bağlı adaptasiya hadisəsi obyektivliyi və birmənalı olmayan çoxsaylı meyarları əks etdirir. Bu isə uyğunlaşmanın müəyyən göstəricilərinin müəyyən mərhələsində tətbiqi tədqiqatlarda ciddi metodik çətinliklər törədir.

Müasir sosial psixoloji adaptasiya (və ya uyğunlaşdırmanın) göstəriciləri anlayışı “adaptasiyanın amilləri” anlayışı ilə qarşılıqlı əlaqədə götürü-

lür. Adaptasiyanın amilləri məsələsi uyğunlaşma probleminə aid edilir. Amillər dedikdə adaptasiyanın göstəricilərinə təsir edən şərait başa düşülür. Elmi ədəbiyyatda adaptasiyaların təhlilinə dair dörd yanaşma fərqləndirilir:

- Konkret bir amilin təhlili;
- Bir neçə amili bir qrupda birləşdirmədən təhlili;
- Amillər qrupunun təhlili;
- Amillər təhlilinə sistemli yanaşma.

Birinci yanaşmanın nümayəndələri (Kiritseva, 1980) adaptasiya prosesinə hər hansı amilin, məsələn, təhsilin təsirini göstərirlər.

Çoxsaylı amillər – motivasiyaların energetik potensialı, xarakteri və intensivliyi, davranışın inteqrasiya mexanizmləri mikrososial mühidə sosial əhəmiyyətli məqsədlərin saxlanması və s. (Beryezin, 1988) adaptasiya prosesinə ciddi təsir edir. Bu amillər bir qrupda birləşmişlər və onlar aşağıdakı kimi təsnif edilir:

- xarici və daxili;
- subyektiv və obyektiv;
- fərdi və qrup;
- qlobal (cəmiyyətin sosial-iqtisadi və siyasi quruluşu) və regional (sosial-məişət infrastrukturun inkişaf səviyyəsi, təbii-təlim;
- şəxsi, istehsalat və istehsalatdan kənar amillər [Verşanina, 1986; Georgiyeva, 1985; Suxarev,

Blun 1988; Kodakov, 1976; Çimbelenqa, 1996 və başqaları].

Adaptasiya prosesinə təsir edən xarici amil dedikdə, sosial mühit, daxili amil isə insanın fərdi imkanları başa düşülür.

Adaptasiya prosesinə təsir edən aşağıdakı daxili və xarici amillər mövcuddur:

- daxili amilə tədqiqat iştirakçılarının sosial-demokratik cəhətlər (cins, yaş, ailə vəziyyəti, uşaqların olub-olmaması və s.), şəxsiyyətin dəyər yönümləri, bir sıra psixoloji xüsusiyyətlər xarici amilə isə qrupların fəaliyyət növlərilə əlaqədar parametrlər kompleksi aid edilir.

Tədqiqatçılar qrup amillərdən şəxsi, istehsalat və qeyri-istehsalat amilləri qeyd edirlər.

Dördüncü yanaşmanın nümayəndələri adaptasiyaya təsir edən kompleks amillərdən aşağıdakıları göstərirlər (P.S.Kuznetsov): iqtisadi (maddi), özünümühafizə, tənzimləyici, təkraristehsal, kommunikativ, koqnitiv və özünüreallaşdırma amilləri.

Koqnitiv amillər tələbələrdə koqnitiv tələbatlarının – təhsilinin, ixtisasının, intellektinin, bilik səviyyəsinin reallaşmasını əks etdirən amillərdir.

Özünüreallaşdırma amili isə kompleks amillərdir. Kompleks reallaş-

dırma amilləri “yaradıcılıq”, “nailiy-yətlər”, “hakimiyyət”, “sənətkarlıq”, “nüfuz” və “hörmət” anlayışları ilə müəyyən edilir.

P.S.Kuznetsovun təklif etdiyi amillərin təsnifatı uğurlu adaptasiyaya kompleks təsir edən amillər sistemi hesab olunur. Bu təsnifatın üstün cəhəti ondadır ki, sosial-psixoloji adaptasiya kimi olduqca mürəkkəb prosesin öyrənilməsinə sistemli-kompleks yanaşmanı özündə əks etdirir. Bu təsnifatın diqqətəlayiq xüsusiyyətlərindən biri də onun A.Maslounun motivasiya nəzəriyyəsilə sıx şəkildə çulğalaşmasıdır [5].

Xarici və ölkə psixologiya elmlərinin nailiyyətləri əsasında təhlil nəticəsində sosial-psixoloji adaptasiyanı aşağıdakı kimi müəyyənləşdirmək olar:

- şəxsiyyətin və ya qrupların yeni sosiomədəni mühitdə sosial-psixoloji və fərdi-şəxsi adaptasiyası prosesinin müxtəlif təhlil səviyyəsinin tətbiqi;
- müxtəlif nəzəri paradigmalardan, o cümlədən C.Berrinin akkulturalizasiya nəzəriyyəsi, A.Maslounun özünüaktuallaşdırma nəzəriyyəsi, REA Psixologiya İnstitutunun Sosial və İqtisadi Psixologiya Laboratoriyası tərəfindən işlənib hazırlanmış sistemli-səviyyəli yanaşmanın sosial-psixoloji adaptasiyanın təhlilində və yeni həyat şəraitinə şəxsiy-

yətin uğurlu adaptasiyası amillərinin axtarışında integrativ birləşməsi;

- yeni sosiomədəni kontekstdə fərdlərin, qrupların uğurlu adaptasiyasının şəxsi amillərin aşkar olunmasına yönəlməsi;
- şəxsiyyətin yeni sosiomədəni mühitə adaptasiyası prosesində baş verən onun psixoloji dəyişikliklərinin daxili, bəzən dərk olunmamış təbiətinə diqqəti yönəltmək.

Sosiomədəni mühitdə baş verən dəyişikliklər şəxsiyyətdən yeni mühitə alışmağı tələb edir. Hər bir şəxs belə vəziyyətdə müvafiq uyğunlaşma strategiyasını həyata keçirməyə çalışır.

Azərbaycan cəmiyyətində baş verən sosial-mədəni, iqtisadi və siyasi dəyişikliklər yeni müsbət identikliyin formalaşmasına səbəb olur. Fərdin müsbət şəxsi və sosial-etnik identikliyinə qorunub saxlanması sosio və etnomədəni xüsusiyyətlər mühüm rol oynayır. Bu baxımdan da onun sosial-psixoloji adaptasiyasının uğurlu amillərindən biri fərdin özünün əvvəlki sosial etnomədəni identikliyin qorunmasına cəhddir. Yeni şəraitə alışmağa çalışan insanın şəxsi identikliyi onun adaptasiya strategiyasında – integrasiyasında həlledici amil hesab olunur. İnsanın fərdi-şəxsi potensialı uyğunlaşma prosesinə daxil

olduqca bu proses daha uğurla başa çatır.

Son illərdə insanın ümumi sağlamlığı və stress nəzəriyyəsinin təkamülü, ekoloji fiziologiya, humanist psixologiya və psixoterapiyanın praktikaya tətbiqi adaptasiya fenomeninə və onun əsasında duran tənzimləyici mexanizmlərə baxışlarda ciddi dəyişikliklərə səbəb oldu. Sistemli yanaşma sayəsində adaptasiyanın süni növlərə və səviyələrə bölünməsi aradan qaldırıldı, uyğunlaşdırmasının kompleks meyarları irəli sürüldü, adaptasiya anlayışı daha da dəqiqləşdirildi. V.S.Arşavskinin, V.V.Rotenbergin, V.İ.Medvedyevin, Q.M.Zarakovskinin, L.A.Kitaev-Smıkin, F.B.Beryezinin, V.N.Krutkonun, Y.Y.Korojovun əsərlərində irəli sürülən müddəaları ümumiləşdirərək aşağıdakı qənaətə gəlmək olar:

- adaptasiya insanın təbiətlə və sosial mühitlə qarşılıqlı təsirini səciyyələndirən bütöv, sistemli prosesdir;
- adaptasiya prosesinin inkişaf səviyyəsini müəyyən edən mexanizm müxtəlif maraqlar: insan və cəmiyyət, etnos və bəşəriyyət, şəxsiyyətin sosial və bioloji tələbatları arasında dialektik ziddiyyətdir;
- adaptasiya prosesinin xüsusiyyətləri insanın psixoloji keyfiyyətləri, onun şəxsiyyət kimi in-

kişaf səviyyəsi ilə müəyyən edilir;

- uyğunlaşdırılmanın meyarı yalnız insanın yaşayıb sağ qalması deyil, həmçinin həyat fəaliyyəti potensialına uyğun inkişaf qabiliyyətidir;
- yeni mövcudluq şəraitində insanın adaptasiyası prosesi müvəqqəti dinamikaya malikdir. Bu inkişaf müəyyən psixoloji dəyişikliklər mərhələləri ilə əlaqədardır.

Rusiya tədqiqatçıları N.N.Melnikov və N.S.Xrustalev etnomədəni mühitə adaptasiya prosesinin beş mərhələsini göstərirlər:

1. Eyforiya fazası.
2. Turist fazası.
3. İstiqamətlənmiş faza.
4. Depressiv faza.
5. Fəaliyyətdə olan faza.

Sosial-psixoloji adaptasiya nəzəri-praktiki əhəmiyyət kəsb edir.

Şəxsiyyətin yeni sosial mühitə adaptasiyasının dörd mərhələsi qeyd olunur:

1. Başlangıç mərhələdə fərd və ya qrup onlar üçün yeni mühitdə özlərini necə aparmağı dərk etsələr də, həmin yeni mühitin dəyərlər sistemini qəbul etməyə hələ hazır olmadıqlarından əvvəlki dəyərlər sistemini qoruyub saxlamağa çalışırlar.

2. Dözümlülük mərhələsində fərd, qruplar və yeni mühit bir-birilərinin

davranış nümunələri və dəyərlər sistemlərinə dözümlülük nümayiş etdirirlər.

3. Akkomadasiya (uyğunlaşma qabiliyyəti) zamanı fərd yeni mühitin dəyərlər sisteminin əsas elementlərini, eyni zamanda yeni mühit fərd və qrupun bir sıra dəyərlərini qəbul edir.

4. Asimilyasiya mərhələsində fərdin, qrupların və yeni sosial mühitin dəyərlər sistemi tamamilə üst-üstə düşür.

Cəmiyyətdə uyğunlaşma prosesinin intensivliyi onun bu prosesin reallaşmasının hansı mərhələdə olmasından asılıdır. Ciddi sosial dəyişikliklər və təlatümlər zamanı adaptasiya prosesləri xüsusi intensivliyə malik olub cəmiyyətin praktiki olaraq bütün təbəqələrini əhatə edir. Postsovet məkanında, o cümlədən Azərbaycanda yeni siyasi, iqtisadi, mədəni-mənəvi proseslərə adaptasiya sürətlə və uğurla baş versə də müəyyən ziddiyətli məqamlara da təsadüf olunur. Ölkədə ictimai inkişafı sürətləndirmək üçün cəmiyyətdə adaptasiya proseslərinin intensivliyini və sürətini gücləndirmək lazım gəldi. Təkamül yolu ilə inkişaf edən cəmiyyətdə belə gənc və yaşlı nəsillərin dəyişikliklərə uyğunlaşması həyati mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sosial adaptasiyanın uğurla həyata keçməsi üçün Azərbaycanın müasir cəmiyyə-

tində, dövlətin, ictimai və qeyri-hökumət təşkilatlarının, ali və orta təhsil müəssisələrinin, tətbiqi və humanitar elmlərin, o cümlədən pedaqogika və psixologiya elmlərinin məqsədyönlü və birgə fəaliyyətinin mühüm rolu vardır.

Nəticə və təkliflər. Sosial mühit kimi müxtəlif sosial qruplar, ailə, istehsalat kollektivi, ali təhsil müəssisələri çıxış edə bilər. Sosial adaptasiya şəxsiyyəti uyğunlaşma prosesinə daxil etməklə insanı və mühiti dəyişdirən vasitəyə çevrilə bilər. Sosial varlıq olan insan sosiallaşma prosesi zamanı fasiləsiz olaraq şəxsiyyət kimi təşəkkül tapır, ailədən məktəbə qədər, ibtidai və orta və ali məktəb müəssisələrində müsbət tərbiyə olmaqla yanaşı həmin mühitə uyğunlaşma prosesinə də məruz qalır. Sosial adaptasiya prosesində fərd müəyyən ictimai rolu da yerinə yetirir. Tədqiqatçıların yekdil rəyinə görə subyekt-obyekt münasibətlərinə görə fərd yeni mühitə aktiv və ya passiv təsir edə bilər. İşçiyə təsirə uyğunlaşmanın mütərəqqi və repressiv səviyyəsinə, birinci, ikinci istiqamətinə görə istehsalat və qeyri-istehsalat növləri fərqləndirilir. Psixofiziki adaptasiya o qədər də xüsusi mürəkkəb uyğunlaşma olmayıb, insanın sağlamlığından, onun təbii reaksiyasından və uyğunlaşdığı yeni mühitin xarakteristikasından asılıdır.

Sosial adaptasiyanın səmərəliliyi isə daha çox fərdin adekvat olaraq özünü dərk etməsindən və özünün sosial əlaqələrindən asılıdır. Özü haqqında təhrif olunmuş və ya kifayət qədər inkişaf etməmiş təsəvvür adaptasiyanın pozulmasına, qeyri-sosial davranışa gətirib çıxara bilər. Həmin adaptasiyanın uğurlu olması fərdin həmin yeni mühitdə yüksək ictimai status qazanması bu mühitdə psixoloji tələbatlarının ödənilməsidir. Bu tip adaptasiyanın aşağı göstəricisi fərdin bir sosial mühitdən digərinə

keçməsidir. Bunlar kədr axınına, miqrasiyaya, boşanmalara, anomiyalara, qeyri-normal davranışa gətirib çıxarır. Sosial adaptasiyanın uğurlu olması fərdin və mühitin xarakteristikasından asılıdır. Yeni mühit nə qədər genişdirsə, sosial əlaqələr dairəsi mürəkkəb, birgə fəaliyyət güclü və sosial qeyri-həmcinsliyin səviyyəsi yüksəkdirsə, fərd bir o qədər psixoloji adaptasiya üçün fərdin demografik xarakteristikasından təhsili və yaşı böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat:

1. **Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə.** Sosial psixologiyanın aktual problemləri. Bakı: Azərneşr, 1986, 352 s.
2. **Əliyev V.** və başqaları. Pedaqoji psixologiya. Bakı: Təhsil, 2011, 256 s.
3. **Березин Ф.Б.** Психическая и психофизиологическая адаптация человека. Ленинград: ЛГУ, 1988, 270 с.
4. **Кон И.С.** Социология личности. Москва: Наука, 1987, 353 с.
5. **Маслау А.Г.** Мотивация и личность. Санкт-Петербург: ЗАО, Питер, 1999, 688 с.
6. **Шпак Л.Л.** Социкультурная адаптация в советском обществе. Философско-социологические проблемы. Красноярск, 1991, 232 с.
7. **Kramsh C.** Language and Culture. Oxford: University Press, 1998, 144 p.
8. http://www.moder.az/az_ticher/16909

**О ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ СУЩНОСТИ ИДЕИ
«СОЦИАЛЬНОЙ АДАПТАЦИИ»**

АБСТРАКТ

Статья исследует психологическую сущность социальной адаптации, и взаимодействие между различными типами адаптации. Комментируя различные подходы к анализу социальной психологической науки, автор приходит к выводу, что адаптация является систематическим процессом двусторонних отношений между человеком и окружающей средой, и служит решению возникающих противоречий между их нуждами. Статья также рассматривает этапы социального адаптационного процесса, и его специфические социальные и психологические особенности в Азербайджане.

**SOCIO-PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF LEARNING
THE GRAMMAR OF AZERBAIJANI LANGUAGE**

ABSTRACT

The articles studies the importance of socio-psychological perception during learning of Azerbaijani grammar, and shows the value of learning orthographic rules. The author speaks about the positive effect of “leaning on native language” at the time of mastering Azerbaijani, «filtering during thinking process», conduction of comparative analysis of the parts of speech, translation, meaning, and using the methods of active thinking. She comes to the conclusion that learning Azerbaijani enriches the outlook of foreign students and contributes to increase of warm feelings to the culture of the Azerbaijan.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №1)

Rəyçi Rəna Həmid qızı Qədirova, psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Məqalə redaksiyaya 02 sentyabr 2016-cı ildə daxil olmuşdur

PSIXOLOJİ KORREKSIYA TƏDQIQAT SAHƏSİ KİMİ

Masuma Kyarqyarzademianodobad
BDU-nun Gender və tətbiqi psixologiya
kafedrasının doktorantı

Açar sözlər: psixologiya tarixi və nəzəriyyəsi, psixoloji korreksiya, psixokorreksiya metodları, psixokorreksiyanın müasir elmi paradiqması, psixokorreksiyanın səmərəliliyi

Ключевые слова: история и теория психологии, психологическая коррекция, методы, современная научная парадигма и эффективность психологической коррекции

Key words: history and theory of psychology, psychological correction methods, modern scientific paradigm and the effectiveness of psychological treatment

Problemin aktuallığı ilə bağlı qeyd etmək lazımdır ki, insanlar yüksək şüura və psixologiyaya malik olsalar da, həyatın sınaqları qarşısında onlar bəzən aciz qalırlar. Müasir dövrün mürəkkəb şəraiti, bir çox global problemlərin meydana gəlməsi mühüm sosial institut olan ailəyə də öz təsirini göstərmişdir. Bu, özünü həm də valideyn-övlad münasibətlərində özünü göstərir. Yaranan sosial problemlərin təsirindən də danışmaq lazımdır. Daima dəyişməkdə olan təbii və sosial mühit insan psixikasını sarsıdır, psixoloji inkişafa, psixoloji keyfiyyətlərin formalaşmasına mənfi təsir göstərir. Ailədə müsbət mənəvi-psixoloji iqlimin yaradılması üçün istifadə edilən

vasitələrindən biri də psixoloji korreksiya olmuşdur. Tarixən bu praktik sahənin inkişafı icmanın nüfuzlu şəxsiyyətlərin üzərinə düşürdü. Xüsusi, illərlə, əsrlərlə yaradılan və sınaqdan keçən vasitələr və metodlar formalaşmışdır ki, bunların vasitəsilə ünsiyyət qurulur, insanda lazımı psixoloji keyfiyyətlər formalaşır. Psixoloji korreksiyanın indiyə qədər keçdiyi inkişaf yolu, onun nəzəri-metodoloji əsasları daima elmi ictimaiyyətin diqqət mərkəzindədir.

Problemin işlənmə dərəcəsi barədə demək olar ki, burada tədqiqatlar müxtəlif istiqamətlər üzrə təxminən son iki əsr ərzində aparılmışdır. Bu sahədə, yəni psixologiya tarixində psixoloji diaqnostika və psixoloji

korreksiya problemlərinin təhlili ilə bir neçə aparıcı mütəxəssis məşğul olmuşdur. Bunlar sırasında L.Kronbaxı, R.Maslandı, R.Uoytkinsi göstərmək olar. Rusiya psixoloqu X.S.Zamski psixoloji və psixi problemləri olan uşaqlarla işləyən, bu barədə müxtəlif yanaşmalar, metodikalar və nəzəriyyələri irəli sürən çoxsaylı tədqiqatçıların yaradıcılığına öz münasibətini bildirmişdir. Psixoloji diaqnostika və psixoloji korreksiya tarixi problemlərinə bu sahədə praktik fəaliyyəti həyata keçirən əksər psixoloqlar öz münasibətlərini bildirmişlər.

Məqsəd və vəzifələr. Bu məqalədə biz qarşımızda psixoloji diaqnostika və psixoloji korreksiya tarixinin bəzi problemlərinə nəzər yetirmək vəzifəsini qoyduq. Tədqiqatın əsasında elmi ədəbiyyatın, müxtəlif tarixi faktların təhlili durur.

Əldə edilən nəticələr. İnsanların psixoloji durumu ilə bağlı müşahidələr və müəyyən tədbirlər insan cəmiyyətinin hələ erkən inkişaf mərhələlərində tətbiq edilirdi. Bu barədə psixologiya tarixi üzrə mütəxəssislər geniş yazmışdır [1, 4 və s.]. Məsələn, qeyd olunur ki, primitiv əmək fəaliyyəti dövründə insan qabiliyyətlərindən daha asanlıqla istifadə edilirdi. Geriliyin hətta ağır formaları zamanı da insan müəyyən dərəcədə həmin əmək vərdişlərini əldə edə bilirdi. Amma əmək bölgüsü dərinləşdikcə

insan əməyinə, onun bacarıqlarına da tələblər artdı. Cəmiyyət üzvləri məcburən geriliyi olan adamların hazırlığına daha çox diqqət vermək məcburiyyətində oldular [1, s.12-15].

Bir çox dünya bölgələrində bu sahədə olan vəziyyətin həm tarixinin, həm də indiki durumun ətraflı öyrənilməsinə nəzərə alaraq Azərbaycan tarixinə və burada olan faktlara müraicət edək.

Məlumdur ki, xüsusi rituallar, hərəkətlər, ibadətlər istifadə olunurdu. Bu isə insanlarda lazımi iradi keyfiyyətlər, motivasiya, mənəvi-psixoloji durum yaranmasına imkan verirdi. Hətta ən ümitsiz hallarda, yəni insanın psixikasında patoloji dəyişikliklərin çox dərin hal aldığı zamanda belə adamları qərribə bir insan qrupu kimi qiymətləndirir, cəmiyyətə inteqrasiya etməyə cəhd göstərilirdi. Hələ qədim dövrdən Şərqdə “kosa” obrazında (ya da ruslarda “юродивый”, Qərbi Avropa xalqlarında “təlxək”, yəni fiziki və psixi sağlamlığında qüsuru olan, amma həm də buna görə hansısa fəvqə qabiliyyətlərə malik olan) bu cür keyfiyyətlər müəyyən şənlilər zamanı qabardılır, o adamlara xüsusi bir rəğbət bəslənilirdi, belə adamların hansısa fəvqə qabiliyyətlərə malik olmaları təxmin edilir. Şifahi xalq ədəbiyyatında belə insanların obrazları geniş yayılıb. Belə insan-

lardan imdad diləyir, kömək istəyir-dilər. Fiziki şikəstlik və yaxud qəribə düşüncə tərzi, hadisələrə yanaşma belə adamların cəmiyyətdəki mövqelərinə təsir edirdi. Bununla belə əksər hallarda fiziki və əqli problemləri olan insanlar çox vaxt tənha və təcrid vəziyyətində qalırdılar.

Qədim dövrdə psixoloji yardım əsasən icma halında yaşayan kollektivin imkanlarından istifadə edilərək göstərilirdi. İctimai dəstək və əksinə, qınaq burada müalicəvi xarakter daşıyır, insanın daxili mənlik şüuruna təsir edirdi. Bu dəstək həm mənəvi-əxlaqi dəyərlərdə, həm dövlət siyasətində, həm də dini ehkamlarda öz ifadəsini tapırdı. İnsan sağlamlığında yaranan problemlərin həllində bütün icmanın və hər bir şəxsin iştirakını əxlaqi dəyərlər zəruri edir. Məlumdur ki, insan cəmiyyətində ilk ictimai dəyərlər sırasında məhz əxlaq və din olmuşdur.

İnsanlara şəfqət və mərhəmət əsasında yardım edən bir çox dini qurumlar, təşkilatlar fəaliyyət göstərir. Dünya dinləri yarandığı dövrdən bu istiqamətdə iş aparılır və indi də davam edir. İslam dinində bununla bağlı məlumat xüsusi hədislər toplusu kitablarında dərc edilir [11]. Psixoloji korreksiya ilə bağlı xeyli məlumatı şəriətlə bağlı mənbələrdə də tapmaq mümkündür. Məlumdur ki, burada gətirilən qadağalar siste-

mi, ailə həyatı, adət-ənənə və bayram mərasimləri ilə bağlı tövsiyələr və qaydalar həm də müəyyən mənada psixoloji korreksiya xarakteri daşıyır. Burada formalaşmış ailə hüququ, sosial normalar sosial ədaləti gözləməklə yanaşı həm də psixoloji-tibbi mənə daşıyır. Şübhəsiz, yeni tarixi şərait burada bir çox yeni yanaşmalara və qiymətləndirmələrə də yol açır.

Eynilə digər dünya dinlərində də qaydalar və normalar sistemi formalaşmışdır ki, onların tətbiq edilməsi həm də insanların sağlam psixikanın formalaşması işinə təsir göstərir. Məsələn, “xristian moizəçiliyində ibrətamizlik dinləyicinin ağılına, iradəsinə və qəlbinə yönəlmiş kilsə moizəsinin əsas və ümumi xüsusiyyətidir. Moizəçinin fəaliyyət dairəsinə insan həyatı öz müxtəlif məziyyət və nöqsanları ilə daxildir. Onun qayğısının predmeti sirli və anlaşılmaz bir yer olan insan ruhudur ki, moizəçi oraya həqiqət işığını, özünün və başqalarının psixoloji təcrübəsini verir” [12]. Moizələrdə dil imkanlarından geniş istifadə edilirdi. Burada müxtəlif obrazlar, məcazlar vasitəsilə insanların mənəvi durumuna təsir göstərilirdi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövrdə müxtəlif dini qurumlar pedaqoji-psixoloji diaqnostika və korreksiya imkanlarından istifadə etmək üçün müxtəlif mərkəzlər və klinikaları yaradır və bu yolla insanlara yardım göstərir.

Hər bir cəmiyyətdə tarixən formalaşmış xüsusi qaydalar da var ki, bunlar vasitəsilə insanların səhhətində, psixi durumunda yaranmış fəsadları aradan qaldırmağa çalışırdılar. Praktiki iş icma, xüsusi hazırlığı olan şəxslər və ailə səviyyəsində aparılırdı. Adət-ənənələr gözlənilirdi. Eyni zamanda aparılan işin elmi zəmini də təcridən formalaşdı.

Qərbi Avropa ölkələrində bu istiqamətdə böyük uğurlar əldə edilmişdir. Hal-hazırda psixoloji korreksiya tarixinə də E.Segenin (Fransa, XIX əsr) rolu olduqca yüksək qiymətləndirilir. O, əqli cəhətdən geridə qalmış uşaqlarla orijinal iş metodikaları işləyib hazırlamış, onların durumunun həm korreksiyası, həm də diaqnostikası üzrə yeni yolları kəşf etmişdir. Eduard Segenin fikrincə, təbiiyə, birincisi, fəallığı, ikincisi, düşüncəni və üçüncüsü, iradəni əhatə etməlidir, hansılar ki, insanın mahiyyətinin üç tərəfinə, yəni hislərə, ağıla və əxlaqa uyğundur. Fəallıq hərəkətə keçmiş hissi, düşüncə ağılın funksiyasıdır, iradə isə əxlaqa çevrilmiş qeyri-iradilikdir. Beləliklə, bu cür yerləşdirilmiş üç funksiya – fəallıq, düşüncə və iradə – insanın taleyində onların əhəmiyyətinə uyğun olaraq yerləşdirilir [1].

M.Montessorini (İtaliya, XX əsrin birinci yarısı) uşaqların senso-motor inkişafı xüsusiyyətlərinə diqqət

yetirmiş, bu sahədə xüsusi pedaqoji şərtləri və metodikaları yaratmış, uşağın inkişafında senzitiv dövrləri göstərmişdir. Montessorinin metodikasını uşağa fərdi yanaşmaya əsaslanmışdır: körpə özü didaktik materialı və məşğuliyyətlərin müddətini seçir, şəxsi ritmdə inkişaf edir. Montessori metodikasının əsas xüsusiyyəti xüsusi inkişaf etdirən mühitin (Montessori mühiti) yaradılmasıdır, burada uşaq öz fərdi qabiliyyətlərini göstərməyi istəyəcək. Montessori materialları uşağın özünə görməyə və öz səhvlərini düzəltməyə icazə verir. Montessorinin metodikasına görə, pedaqog rolu təlimdən yox, uşağın sərbəst fəaliyyətinə rəhbərlikdən ibarətdir. Montessorinin metodikasını uşağın diqqətini, yaradıcılıq və məntiqi düşüncəsini, yaddaşını, nitq təxəyyülünü, motorikanı inkişaf etdirməyə kömək edir. Montessorinin metodikasını xüsusi diqqəti ünsiyyətin bacarıqlarını öyrənməyə kömək edən kollektiv oyunlara və tapşırıqlara, həmçinin məişət fəaliyyətinin mənimlənməsinə ayırır, həmçinin uşağın müstəqilliyin inkişafına imkan yaradır [1].

Rus alimi A.N.Qraborov əqli cəhətdən geriliyi olan uşaqlarla iş üzrə xeyli material toplamış, burada yeni metodikaları işləyib hazırlamışdır. İlk növbədə burada yaddaşın və ixtiyari hərəkətlərin formalaşması,

çətin davranışın korreksiyası üzrə yeni ideyalar irəli sürülmüşdü. O, qeyd edirdi ki, “Sağlamlaşdırma işi, təlimin şüurluluğu, oxuyanlara fərdi yanaşma, tədris materialının struktur sadəliyi, əyanilik və əmək korreksion-tərbiyəvi işin əsas xüsusi tədbirləridir. Bu tədbirlərin icra edilməsi – əqli geriliyi olan uşaqlarla işin qurulmasının əsasıdır. Şüurluluğun tərbiyəsi bütövlükdə şagird şəxsiyyətinin, onun ümumi istiqamətinin tərbiyəsidir. Uşaqda şüurluluq anlayışı heç də anlama ilə məhdudlaşmır. Anlama yalnız şüurluluğun elementlərindən biridir. Şagirdin özünə şüurlu münasibəti təhsil prosesinin ikinci elementdir” [13, s.82].

Digər rus alimi V.P.Kaşşenkonun xidməti korreksion pedaqogika və psixologiyanın inkişaf etdirilməsi olmuşdur. O hesab edirdi ki, imkan verilən hər bir yerdə məktəb hər bir uşağın fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almalıdır. Əks təqdirdə məktəb öz şagirdini onun qarşısına çox ağır tələbləri irəli sürərək, çox yormağa risk edir, özü də uşağın bu və ya digər qabiliyyətləri və meylləri istifadə olunmamış və ya inkişafdan qalmış olur, arzu edilməyən fərdi tərəflərə kök salmağa və inkişaf etməyə imkan verir. Bununla əlaqədar olaraq imkan daxilində onun xüsusiyyətləri və xasiyyətləri bütövlüyündə öyrənməlidir. Belə öyrənmənin əsasına

müasir elmlərin, əsasən psixologiya və fiziologiyanın nailiyyətləri qoyulmuşdur [2].

Psixoterapiya ilə bağlı inkişaf etmiş ölkələrdə müxtəlif dövlət və özəl təşkilatlar yaradılır, məsələn, yalnız hipnoz terapiyasına aid Böyük Britaniyada “General Hypnotherapy Standards Council”, “Hypnotherapy Society”, “National Council for Hypnotherapy (NCH)” təşkilatları fəaliyyət göstərir. Digər ümumi istiqamətli qurumlar - “British Association for Counselling and Psychotherapy (BACP)”, “Community Care”, “Guardian Jobs”, “NHS Jobs” və s.-dir. Burada mütəxəssislərin seçimi onların peşəkarlıq səviyyəsi və təcrübəsi ilə ölçülür [8].

Psixoterapiyaya tələbat artmağa davam edir, çünki insan ömrü daha uzun olur, həm də buna görə ki, psixi sağlamlığın problemləri hal-hazırda daha yaxşı diaqnoz olunur. Psixoterapiya sahəsində fəlsəfə doktoru dərəcəsinə malik olanlar üçün işə düzəlmə imkanları daha geniş olur. Proqnozlara əsasən, ABŞ-ın Əməyin statistikasına Bürosunun məlumatına görə (www.bls.gov), onların sayı 2014–2024-cü illər arasında 20% artacaq. BLS-in məlumatına görə, 2015-ci ildə bütün kliniki, məsləhətçi və məktəb psixoloqlarının orta illik maaşı \$ 76040 təşkil etmişdir [14].

Məlumdur ki, diaqnostikanın xarakterindən və korreksiyanın istiqamətindən asılı olaraq, D. B. Elkonin korreksiyanın iki formasını fərqləndirməyi təklif edirdi: inkişafda sapmaların simptomlarına simptomatik, yönəldilmiş korreksiyanı və mənbəyi və inkişafda olan sapmaların səbəblərini aradan qaldıran korreksiyanı. Aydınır ki, simptomatik korreksiya əhəmiyyətli çatışmazlıqlara malikdir, çünki inkişafda sapmaların eyni simptomları müxtəlif səbəblərə malik ola bilər və, bunun nəticəsində, uşağın inkişafında pozmaların müxtəlif psixoloji strukturu formalaşır. Belə ki, enurezomdan (sidiyin saxlaya bilməməsindən) əzab çəkən uşaq üçün bu simptomun aradan qaldırmasına yönəldilmiş xüsusi relaksasiya tapşırıqları faydalı ola bilərlər. Ancaq bütövlükdə psixokorreksiyanın uğurlu olmasına baxmayaraq, tez-tez, məsələn ekstremal vəziyyətlərdə, uşaqda bu hadisələr yenidən meydana çıxmağa bilər. Burada enurezi doğuran əsl səbəbi bilmiriksə psixoloji korreksiya üsulu kifayət etməyə bilər. Burada psixogen və bioloji amillər müəyyən rol oynaya bilər [15].

Beləliklə, mütəxəssislərin göstərdiyi kimi, psixoloji korreksiya inkişafda sapmaların xarici təzahürlərində cəmləşdirilməmiş olmalı, həm də daha dərin səviyyədə, bu sapmaları doğuran həqiqi mənbələrdə işini aparmalıdır.

Psixoloji korreksiyanın effektivliyi əsaslı şəkildə qüsurun və onun səbəbinin psixoloji strukturunun nə qədər dəqiq aşkar edildiyindən asılıdır. Tədqiqatçıların və praktikalərin gəldiyi qənaətlər belədir ki, psixoloji korreksiyanın əsas prinsipləri var və onlar psixologiyanın bir sıra fundamental müddəalarına əsaslanır. Bunlar sırasında şəxsiyyət konsepsiyasının bütün müddəaları, o cümlədən sosiallaşmanın bütün mərhələləri, inkişafında aparıcı fəaliyyətin rolu (məsələn, oyun, təlim və s.), böyüklərlə ünsiyyətin zənginliyi və tərz, anomal inkişaf zamanı isə vəziyyəti aradan qaldırmaq üçün kliniki, psixoloji və pedaqoji təsir imkanlarından istifadə etmək lazımdır.

Psixoloji korreksiya sahəsinin inkişafında sovet alimi L.S. Vıqotskinin də xüsusi xidmətləri olmuşdur. İş zamanı qərar verməzdən əvvəl aşkar etmək lazımdır ki, psixoloji korreksiya uşağa lazımdırmı, onun psixi inkişafının xüsusiyyətləri nədir? Müəyyən psixoloji yenitörəmələrin əmələ gəlməsi səviyyəsini, bacarıqların inkişaf səviyyəsi hansı yaş dövrlərinə uyğun olduğunu, biliklər, bacarıqlar, şəxsi və şəxslərarası münasibətlər strukturunu müəyyən etmək lazımdır. Korreksiya işi məsələləri yalnız o zaman düzgün qoyula bilər ki, uşağın aktual, həm də ən yaxın inkişafının zonaları tam psixoloji dia-

qnostika olunsun. L.S.Vıqotskiy vurğulayırdı ki, “inkişaf diaqnostika-sında tədqiqatçının vəzifəsi yalnız məlum simptomların quraşdırılması və onların keçirdilməsi yollarının təhlilindən və ya sistemləşdirməsindən, yalnız xarici, oxşar xüsusiyyətlər üzrə hadisələrin qruplaşmasından ibarət deyil, burada bunları təfəkkürdən keçirməklə inkışaf proseslərinin daxili mahiyyətinə varmaq lazım gəlir [16, s. 302-303].

Göründüyü kimi, psixologiya tarixində psixoloji korreksiya sahəsinin inkışafı həm elmlərin nailiyyətlərindən, həm də ki həyatın praktiki tələbatlarından irəli gəlirdi. Bəzən belə bir fikir ifadə olunur ki, psixologiya sahəsi daha sürətlə və daha güclü şəkildə məhz neqativ sahələrin inkışafı üzərində gedir, pozitiv yönəlişlər kimi sahələrə bir o qədər diqqət yetirilmir. Həqiqətən həmin sahəyə aid ədəbiyyatın həcmində də, inkışaf etməkdə olan və sayı sabit olaraq günü-gündən artan praktik psixoloji diaqnostik və müalicə mərkəzlərinin sayının artması göstərir ki, buna səbəb psixi və psixoloji inkışafda anormal hadisələrin artmasıdır. Həm dünyada insanların sayının çoxalması, həm də ki, sosial həyatın gərginləşməsi (bunun da səbəbləri müxtəlif və mürəkkəbdir) belə fəaliyyətin zəruriliyini önə çəkir.

Əgər mərhələ-mərhələ psixoloji yardım, yəni korreksiya sahəsinin həm nəzəri-metodoloji, həm də praktiki-tətbiqi sahələrin inkışafını izləsək, onda görərik ki, bir çox humanitar və sosial sahələrdə olduğu kimi, alimlər tərəfindən irəli sürülmüş və aprobasiyadan keçmiş bir çox müddəalar əsasında praktik iş günü-gündən genişlənir. Bu sahədə görülən iş cəmiyyətin ümumi iqtisadi, sosial-siyasi və elmi potensialından asılıdır. Dünyanın aparıcı ölkələrdə elmi araşdırmalar aparılır, konsepsiyalar irəli sürülür, beləliklə də praktik işin əsasları yaradılır. əldə edilən nailiyyətlər sonradan isə bütün dünyaya yayılır. Buraya tibbi ləvazimat və texnika, statistik-riyazi təhlil metodları, aprobasiyadan keçmiş tədqiqat metodikaları və s. aiddir.

Korreksiya metodikaları və texnikaları müxtəlifdir. Bunlara olan vahid tələb ondan ibarətdir ki, hər bir hadisəyə, problemə kompleksli yanaşmaq, məsələni fərdi şəkildə öyrənmək lazımdır. Deməli, psixoloqla yan yana müəllim, valideyn, həkim, sosial işçi çalışmalıdır. Metodikaların müxtəlifliyini nəzərə alaraq onları təxmini ailəvi, oyun, neyropsixoloji, şəxsiyyət artımı sahələrə ayırırlar. Artıq yuxarıda qeyd edildiyi kimi, birinci mərhələdə simptom aradan qaldırılır, yəni kəskinlik azal-

dılır, sonda isə məsələ daha dərin səbəbiyyət qatlarında araşdırılıb aradan qaldırılır.

İndi isə Azərbaycanda psixoloji korreksiya sahəsində fəaliyyət göstərən bəzi psixoloji təşkilatlar barədə aparıcı təşkilatlardan biri «Psixoloji Mərkəz» İctimai təşkilatıdır. Artıq 20 ilə yaxındır ki, fəaliyyət göstərir (Bakı ş.). Əhaliyə psixoloji yardımın göstərilməsinin əsas məqsədləri stressə davamlılığının, adaptivliyinin, intellektuallığın və mənəviliyin artırılması və inkişafı. Təşkilatın nəzəri və praktik psixoloji məsələləri sırasında Azərbaycanda psixoloji elmin inkişafı, psixoloji məktəbin formalaşması, psixoloji elmin və psixoloji biliklərin populyarlaşması və s.; əhəlinin risk qrupları olan əlillərə, qaçqınlara, kimsəsizlərə, çətin yeniyetmələrə, ümitsiz xəstə insanlara, yaradıcılıq qabiliyyətinə malik olanlara, psixoloqlara, xüsusi olaraq məktəb psixoloqlarına psixoloji yardımın göstərilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Burada böyük təcrübəyə malik peşəkar psixoloqlar, sosioloqlar və filosoflar işləyirlər. Mərkəzdə aşağıdakı layihələr həyata keçirilmişdir: «Qaçqın uşaqlarının psixoloji bərpası», «Qadın təşkilatları liderlərinin şəxsi keyfiyyət artımı proqramı üzrə treninq», «Dəniz gəmilərində qəza vəziyyətinin psixoloji səbəbləri», «Peşəkar seçim və rəhbər kadrların

attestasiyası», «KİV-in sosioloji analizi», «Azərbaycanın yuxarı sinif şagirdlərinin dəyərlər oriyentasiyaları», «Abituriyentin psixoloji portreti – 99» və s. [17]. Bu qurum özəldir.

Respublika Səhiyyə Nazirliyi nəzdində Psixi Sağlamlıq Mərkəzi dörd istiqamətdə fəaliyyət göstərir: “İlk növbədə suisid və digər krizis vəziyyətləri üçün Təcili Psixoloji Yardım şöbəsi yaradılmışdır. Bu şöbədə müraciət edən şəxslərlə daha çox böhran vəziyyətinin araşdırılması, psixoloji problemlərin aradan qaldırılması məqsədilə yardım edilir. Şöbədə müxtəlif psixoterapiya xidmətləri, fərdi və qrup psixoterapiyaları aparan psixoloqlar, o cümlədən problemin tibbi aspektlərini qiymətləndirmək üçün psixiatrlar, sosial yönümlü problemlərin araşdırılması və aradan qaldırılması üçün sosial işçilər çalışır. Şöbə daxilində göstərilən digər vacib xidmət isə “İnam” telefon xəttidir (566 50 61). Krizis vəziyyətlərinin qarşısının alınması və böhran vəziyyətinə anında müdaxilə edə bilmək üçün ixtisaslı mütəxəssislər həmin xəttə xidmət göstərirlər” [20].

Belə rəsmi, yəni dövlət qurumları ilə yanaşı çoxluq təşkil edən özəl sektorlar fəaliyyət göstərir. Burada iş müxtəlif istiqamətlərdə aparılır. Bir çoxunda ixtisaslaşma aparılır (məsələn, Daun sindromlu xəstələr üçün, yaxud autizmi olan şəxslərlə iş və s.).

İşin keyfiyyətini də birmənalı qiymətləndirmək olmur, çünki burada çalışan mütəxəssislərin professional bacarıqları və təcrübəsi bəzən ümumi tələblərdən uzaqdır. Bununla belə müsbət təcrübə toplandıqca işin keyfiyyətinin də yaxşılaşmasından danışmaq olar.

Daha bir qrup psixoloq var ki, onlar yalnız uşaq və yeniyetmələrlə işləyir. Söhbət məktəb psixoloqlarından gedir. Burada işin əsas istiqaməti ümumi psixoloji korreksiyanın aparılmasıdır. Bu iş sinif rəhbərləri, müəllimlər və valideynlərlə birgə aparılır. Aydınır ki, burada işin həcmi həddindən artıq böyük olduğu üçün psixoloq yalnız hansısa fakta reaksiya verərək tədbir görür, yəni iş aparır. Baxmayaraq ki, burada profilaktik tədbirlərin rolu olduqca böyükdür. Praktiki psixoloqlar özləri etiraf edirlər ki, “bir psixoloq 3000 şagirdə xidmət edə bilməz. Vaxt və fiziki qüvvə baxımından bu işi yerinə yetirmək mümkün deyil. Həmişə çalışıram ki, lazım olan anda, lazım olan yerdə olum. Kimin psixoloji xidmətə daha çox ehtiyacı varsa, müəllim və ya şagird olmasından asılı olmayaraq onun yanında oluram. Son zamanlar ailələrə səfərlərin təşkilini həyata keçiririk” [21]. Şübhəsiz, bu istiqamətdə işin aparılması müsbət nəticə verə bilər.

Doğru olaraq qeyd edilir ki, “orta

məktəbdə məktəb-valideyn-uşaq sistemi dəqiq işləməlidir. Əgər sinif rəhbərləri, fənn müəllimləri məktəb psixoloqu ilə davamlı olaraq əlaqə saxlasa, öz şagirdlərində müşahidə etdiyi psixoloji vəziyyəti psixoloqla bölüşsə, eyni zamanda şagirdlərin psixoloqla görüşünü təşkil etsə, o zaman “çətin uşaq” anlayışı ortaya çıxmaz. Əgər məktəblərdə şagird-psixoloq münasibəti normal səviyyədə qurulsa, bu, istər-istəməz şagirdlərdə sağlam psixologiyanın yaranmasına səbəb olacaqdır. Nəticədə, şagirdlər mükəmməl bilik və savada yiyələnəcəklər” [22].

İş metodikalarına gəldikdə isə, Respublikada aparılan elmi araşdırmaların metodikaları bəzən aprobeşiyadan keçmədən, elmi tələbləri nəzərə alınmadan həyərə keçirilir. Tədqiqatçıların bu sahədə elmi səriştəsi kifayət qədər deyil. Psixoloji korreksiya ilə bağlı aparılan tədqiqatları bu sahələrə bölmək olar:

1. uşağın emosional inkişafının korreksiyası;
2. sensor-perseptiv və intellektual fəaliyyətin korreksiyası;
3. uşaq və yeniyetmələrin davranışının psixokorreksiyası;
4. şəxsiyyətin inkişafının korreksiyası.

Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, bu sahədə toplanmış təcrübə kifayət qədər zəngindir və real həyatda tət-

biq olunmaqda davam edir. Lakin bəzi hallarda aparılan işlər hələ kifayət deyil. İlk növbədə Azərbaycanda mütəxəssislərin hazırlıq səviyyəsi, aparıcı elmi məktəblər və mərkəzlərlə təcrübə mübadiləsi imkanla-

rından istifadə elmi ictimaiyyəti qane etmir. Bu sahədə həm elmi, həm də tədris müəssisələri qarşısında mühüm vəzifələr durur. Xüsusilə bu, ailə psixoterapiyasına aiddir.

Ədəbiyyat:

1. **Замский Х.С.** Умственно отстающие дети: история их изучения, воспитания и обучения с древних времен до середины XX века. М.: НПО «Образование», 1995. – 400 с.
2. **Зайцева И.А., Кукушин В.С., Ларин Г.Г., Румега Н.А., Ша-тохина В.И.** Коррекционная педагогика / Под ред. В. С. Кукушина. Изд-е 2-е, перераб. и доп. — М.: ИКЦ «МарТ»; Ростов н/Д: Издательский центр «МарТ». 2004. – 352 с.
3. **Монтессори М.** Дети - другие /Пер. с нем./ Вступ. и закл. статьи, коммент. К.Е.Сумнительный. - М.: Карапуз, 2004. - 336 с.
4. **Каннабих Ю.** История психиатрии. – М., 1929.
5. **Gronbach L.J.** Essentials of Psychological Testing. – New York, 1960.
6. **Masland R.L., Sarason S.B., Gladwin T.H.** Mental Sub normality. Biological, Psychological and Cultural Factors. – New York, 1958.
7. An Historical Review of the Role and Practice of Psychology in the Field of Corrections 1992, №. R-28 Prepared by: R. E. Watkins Research and Statistics Branch Correctional Service of Canada August, 1992
8. **Psychotherapists** //https://www.prospects.ac.uk/job-profiles/psychotherapist
9. **Колесникова Г.И.** Психокоррекция нарушений развития.- Ростов-на –Дону, Феникс, 2010.
10. Организация деятельности педагога-психолога современного ДОУ// Метод. разработки для педагогов-психологов и старших воспитателей ДОУ.- Мурманск, 2011.- 106 с.
11. **Tibbi hədislər toplusu. II cilddə.** Ayətullah Məhəmməd Məhəmmədi Reyşəhri tərəfindən tərtib olunub. Tərcüməçi Seyyid Həsən Musəvi. İİR, Mədəniyyət mərkəzi. Bakı: Nurlar, 2008
12. **Nəzəri və praktiki ritorika (invensiya, dispozisiya, elokusiya).** Bakı: 2008
13. **Долгобородова Н.П., Граб-ров А.Н.** – советский учёный-

- олигофренопедагог (1885–1949)
// Дефектология.- 1972.- № 5.- с.82.
14. Psychotherapist Education Requirements and Career Information // http://study.com/psych-therapist_education.html
15. Принципы психологической коррекции // <http://vprosvet.ru/>
16. Выготский Л.С. Собрание сочинений в 6 т.: Т.3: Проблемы развития психики / Под. ред. А.М.Матюшкина. – 1983. – 369 с.
17. Психологический центр // <http://www.psychology.az/>
18. Belloc N. & Breslow. (1972). Relationship of physical health status and health practices. Preventive Medicine, 1, 409–421
19. Marks, Murray, Evans & Estacio (2011) Health Psychology. Theory-Research-Practice (3rd Ed.) Sage Publications.
20. Psixi Sağlamlıq Mərkəzi vətəndaşlara geniş psixoloji yardım göstərir // <http://sehiyye.gov.az/>
21. Məktəb psixoloqları necə işləyir? – rəylər // <http://gencaile.az/>
22. Onların bir çoxu öz vəzifəsinin öhdəsindən gələ bilmir // “Şərq qapısı” qəzeti, 17 sentyabr 2016-cı il

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ КОРРЕКЦИЯ КАК СФЕРА ИССЛЕДОВАНИЯ

АБСТРАКТ

Вопросы психологической коррекции всегда были одной из важных сфер исследования в психологической науке и практике. Несмотря на относительную новизну в формировании этой отрасли психологии, собран богатый опыт в теоретических и прикладных исследованиях. В частности, имеются целые школы, созданные Э.Сегеном, М.Монтесори, рядом исследователей из Восточной Европы. На сегодняшний день имеется богатая база методик на основе использования возможностей прикладной статистики, математики и проективных методов. Вместе с тем практика показывает, что проводимая работа должна базироваться на комплексном подходе к личности или группе, с учетом личностных, возрастных, психосоматических, социальных особенностей развития личности. Работа, проводимая психологами в стране, показывает тот большой потенциал, который еще должен быть задействован. В частности, речь идет об уровне подготовки школьных психологов, а также о работе различных психологических центров.

**PSYCHOLOGICAL CORRECTION AS
A SPHERE OF RESEARCH**

ABSTRACT

Psychological correction has always been one of the most important areas of research in psychological science and practice. Despite the relative newness of formation of this branch of psychology, there was collected a wealth of experience in theoretical and applied research. In particular, there are schools by E. Segen, M. Montessori and a number of researchers from Eastern Europe. Today there is a rich database of methods based on the use of applied statistics techniques, mathematics and projective practices. However, practice shows that the work should be based on an integrated approach to the individual or group, taking into account the personality, age, psychosomatic and social peculiarities of personality development. The work carried out by psychologists in the country shows great potential that has yet to be activated. In particular, we are talking about the level of training and education of school psychologists, as well as the work of various psychological centers.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №2)
Rəyçi Rəşid Cabbarov, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Məqalə redaksiyaya 14 yanvar 2016-cı ildə daxil olmuşdur

MƏKTƏBLİ YENİYETMƏLƏRİN MENTALLIĞIN FORMALAŞMASINA SƏRVƏT MEYİLLƏRİNİN TƏSİRİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Səmra Əliyeva

*Bakı Dövlət Universitetinin Sosial
və pedaqoji psixologiya kafedrasının dissertantı*

Açar sözlər: sərvət meyilləri, yeniyetmələr, mentallıq, yeniyetmələrin gələcək həyata hazırlığı, sosial-psixoloji xüsusiyyətlər, qrupdaxili münasibətlər

Ключевые слова: ценностные ориентации, подростки, ментальность, подготовка подростков к будущей жизни, социально-психологические особенности, внутригрупповые отношения

Key words: value orientations, teenagers, mentality, preparing teenagers for their future life, the social and psychological characteristics, intra-group relations

GİRİŞ

Məlumdur ki, sərvətlər meyilləri, müxtəlif dəyərlərdən ibarət olaraq insan mentallığında olduqca böyük rol oynayır. Sərvətlər birbaşa insanın davranışını idarə edir və sosial normaların əsasını təşkil edir. Müasir dövrdə həyata keçirilən sosiallaşma prosesinin vacib hissəsini cəmiyyət, onun sosial institutları tərəfindən qəbul olunmuş sərvətlərin aşılınması təşkil edir. Bu da əsasən uşaq və yeniyetməlik dövrünün üzərinə düşür. Sosial mühit, etnik mədəniyyət, qlobal problemlər, irsi xüsusiyyətlər (temperament və xarakter) sərvətlərin mənimsənilməsinə təsir edir. Uşaq və yeniyetmələr üçün

məktəb, bütövlükdə təhsil sistemi daha əhəmiyyətlidir. Burada formalaşmış idarəçilik sistemi, mənəvi-psixoloji mühit, tədris edilən fənlərin məzmunu, pedaqoji kollektiv də öz rolunu oynayır.

Sərvətlər meyilləri cəmiyyətin tarixi boyu formalaşaraq sosial həyat formalarının ifadəsi olan sosial institutların əsasını, vacib şərtini təşkil edir. Digər tərəfdən, cəmiyyətin hər bir inkişaf mərhələsində şəxsiyyət tipologiyası da mövcuddur ki, onun əsası sosial strukturda, iqtisadi, siyasi və mənəvi inkişafdadır. Sərvətlər müxtəlif həyat sahələrini əhatə etməklə, insanın dünyaya münasibə-

tini, daxili qiymətverməni, motivasiyanı özündə ehtiva edir. Bu sahənin tədqiqatçıları sərvət meyllərini iki qrupa bölürlər: həyatın məqsədini ifadə edən dəyərlər və həyatın məqsədlərinə nail olunmasına aid dəyərlər.

Problemin işlənmə dərəcəsi. Yeni-yetmələrin bir şəxsiyyət kimi formalaşması məsələsi bir çox humanitar sahələrin, məsələn, pedaqogika, psixologiya, tarix və s. tədqiqat obyektinə olmuşdur. Tədqiqatlar müxtəlif istiqamətlərdə aparılır: müxtəlif sosial qruplarda intellektin inkişaf xüsusiyyətləri (Vulli A. və b.), insan gözlərindən onun zəkasını test vasitəsilə qiymətləndirmək (Vellant M., Barron-Kohen və başq.), sərvətlər istiqamətlənmələrinin integrativ modelinin yaradılması (Van Lanq), yeni-yetmələrdə sərvət meylləri (Van Den Bos), sərvət meyllərinin ümumi mahiyyəti (A.Nauta və b.), yeni-yetmələrdə mentallığın psixi əsasları (Moriçuci və başq.), S.Belli və Rocers xüsusi olaraq yeni-yetmələrin mental problemləri üzərində araşdırmalar aparıblar. Derka isə bu məsələdə gender tərəfini təhlil etməyə çalışmışdır. A.Jovkovska, A.Barakoska bu məsələni məktəb şəraitində təhlil etməyə çalışmışlar. Ümumən dəyərlər, cəmiyyət, şəxsiyyət, fərd, insan varlığı, burada mentallığın rolunu tədqiq edənlər sırasında G.Olportu, D.Bakanı, T.Parsonsu, Fizeni, Klak-

honu göstərmək olar. Tədqiqatlar çoxsaylıdır, olduqca mürəkkəb və kompleks xarakterli sahələri əhatə edir. Bütün bunlar bizim cəmiyyətdə yeni-yetmə şəxsiyyətinin formalaşmasında mentallığın rolunu təhlil etmək üçün bir zəmindir.

Məqsəd və vəzifələr. Məqsədimiz Azərbaycanda məktəbli yeni-yetmələrdə sərvət meyllərinin əsas mahiyyətinin aşkar edilməsidir. Bunun üçün xüsusi tədqiqat keçirilmişdir və nəticələri təhlil olunub ümumiləşdirilmişdir.

Əsas məzmun. 2016-cı ilin aprel-may aylarında Bakı Dövlət Universitetinin tələbələrinin köməyi ilə biz orta məktəblərin 9-11-ci siniflərində xüsusi test sorğusu keçirdik. Bizi maraqlandıran məsələ yeni-yetmələrin gələcək həyata hazırlığında hansı dəyərlərin üstünlük təşkil etməsini müəyyən etməli idi. Test tapşırığının yerinə yetirənlər sırasında Bakı, Gəncə, Sumqayıt, Qəbələ, Mingəçevir və digər bölgələrdən olan məktəblilər olmuşdur. Biz cavabları məktəblər üzrə qruplaşdırdıq və aşağıdakı nəticələri əldə etdik. Birinci növbədə Bakı və onun qəsəbələrinin məktəblərində aparılmış sorğu nəticələrinə müraciət edək. Nəsimi rayonu 240 sayılı məktəbdə 9-10-cu siniflərdən 20 şagird test sorğusunda iştirak etmişdir. Cədvəl vasitəsilə sorğunun nəticələrini göstərək.

*Sərvətlər istiqamətlənmələri və həyatın məqsədlərinə nail olma
(240 saylı məktəb)*

Anket nömrəsi	Şagird, anket nömrəsi										
	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	
Sərvət meyliyi											
Həyatın məqsədi											
1. Əməyə	27	33	31	35	4	32	16	25	28	29	
2. Ünsiyyətə	25	33	35	30	38	33	32	26	23	34	
3. Dərketməyə	25	20	31	24	28	20	15	8	26	25	
4. İctimai-siyasi	10	28	30	25	24	20	15	14	21	29	
5. Maddi sərvətlərə	27	40	30	44	32	37	31	22	30	37	
Həyatın məqsədlərinə nailolma											
	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	
Əxlaqi keyfiyyətlərin inkişafına nailolma	30	30	29	23	19	32	15	14	24	24	
İşgüzar keyfiyyətlərin inkişafına nailolma	27	23	28	28	38	35	30	18	22	28	
İradi keyfiyyətlərin inkişafına nailolma	19	24	25	30	28	27	13	15	22	28	
Estetik keyfiyyətlərin inkişafına nailolma	26	24	23	31	19	27	14	20	29	30	

Sorğu həm də Sumqayıt şəhər 28 saylı məktəbin 10-cu sinif şagirdləri arasında aparılmışdır. Sorğuda 6 qız və 4 oğlan iştirak etmişdir. Məlum oldu ki, həyat məqsədlərində aparıcı sərvətlər əməyə və maddiyyətə bağlı meyllərdir. Hətta demək olar ki, birinci yerdə maddi sərvətlərlə bağlı meyllər durur. Həyatın məqsədlərinə nail olunma yolunda əsas meyllər isə işgüzar keyfiyyətlərinə yönəl-

mə (6 nəfər, bunlardan ikisi həm də əxlaqi keyfiyyətlərə önəm verir), əxlaqi və iradi keyfiyyətlərə istiqamətlənmədir.

Demək olar ki, bütün qalan məktəblərdə, o cümlədən Suraxanı rayonu 114 saylı orta məktəb (10 nəfər, 5 qız, 5 oğlan), Qaraçuxur qəsəbəsi 104 saylı məktəb (10 nəfər, 6 qız, 4 oğlan), Yasamal rayonu 13 saylı məktəbdə (10 nəfər, 5 qız, 5 oğlan) yuxarıda göstə-

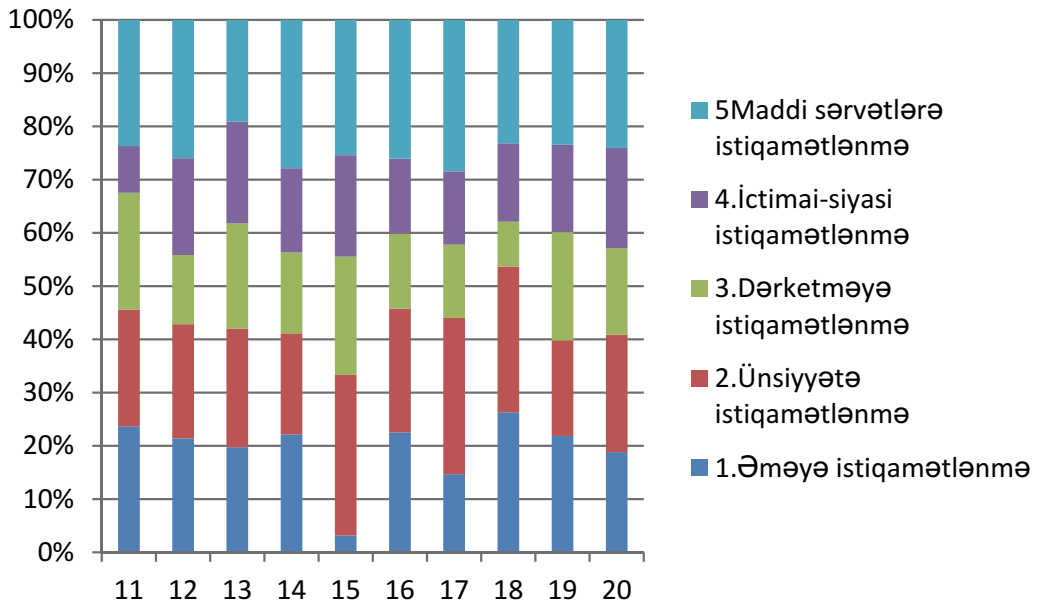
rilən sərvət meyllər üstünlük təşkil etmişdir. Bəzən ictimai-siyasi yönümlü sərvətlər və iradi keyfiyyətlər də üstünlük təşkil edirdi (məs., Qaraçuxurda).

Qeyd edək ki, sorğuda həm də Binəqədi rayonu 102 sayılı, Bakı şəhəri 104, 114, 318, 140, 240 sayılı məktəblərin şagirdləri, Xırdalandan 5 sayılı, Binə qəsəbəsindən 218 sayılı, yenə Sumqayıtdan 2 sayılı, Lənkərardan 10 sayılı məktəbləri, Qəbələ rayonu, Soltannuxa yenikənd kənd

orta məktəbi, Mingəçevir 1, 3, 6, 10, 15 sayılı məktəbləri, Biləsuvar rayonu, M.İbrahimov adına lisey, Şəmkir rayonu 4 sayılı məktəb, Gəncə şəhəri 15 sayılı orta məktəb, Gədəbəy rayonu Xar-xar kənd məktəbinin şagirdləri təxminən eyni qaydada istər öz baza keyfiyyətləri, istərsə də sosial mühitlə münasibət qurmaq baxımından üstünlük verdiyi dəyərlər işgüzar keyfiyyətlərin inkişafına yönəldilən meyillərdir.

Qrafik 1

Həyatın məqsədləri

Verilən cavabları bir növ sistemləşdirmək və yoxlamaq üçün biz respondentlərə əlavə suallar da verdik. Əgər bu gənclərin motivasiya və sərvət meyllərində əmək və maddi

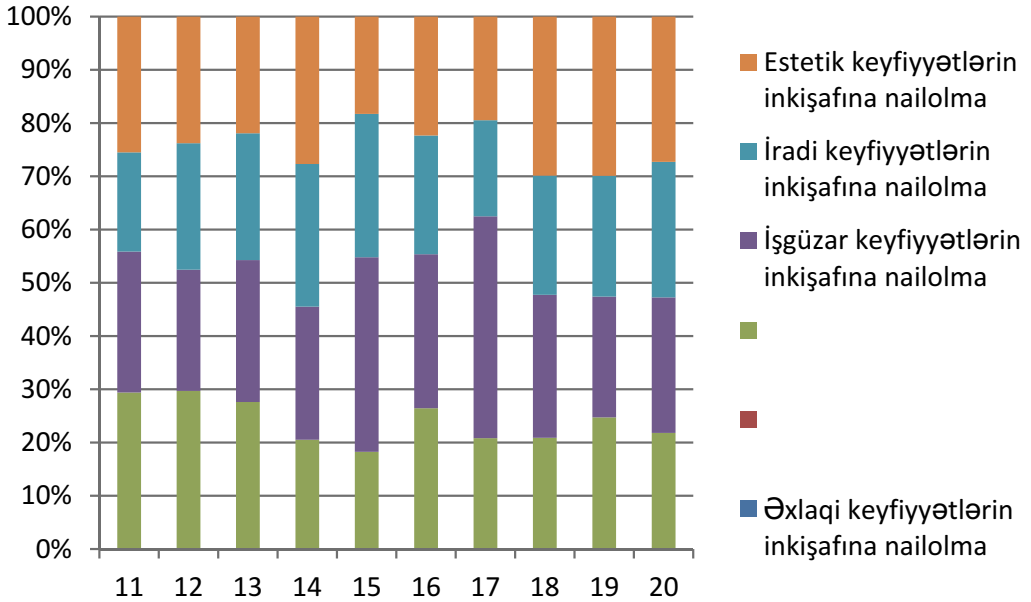
təminatın üstünlüyü müşahidə olunsursa, deməli, gələcək həyatında buna nailolma yolunu da onlar düşünməlidirlər. Məlum oldu ki, sorğuda iştirak edənlərin 97,3% ali məktəbdə

oxumaq, 67%-isə xaricdə (maddi cəhət imkan versə, yaxud dövlət proqramı ilə) təhsilini davam etdirmək, orada oxumaq və yaşamaq istəyirlər.

Vətənə, ailəyə yüksək bağlılıq göstərilir. 210 nəfərdən yalnız 5 nəfəri qeyd etdilər ki, onları vətənə heç nə bağlamır.

Qrafik 2

Həyatın məqsədlərinə nailolma

Fikrimizcə, burada bir sıra sosial-psixoloji xüsusiyyətlər nəzərə alınmalıdır. Yeniyetmələrin oxuduqları qruplar qrupdaxli münasibətlər xüsusiyyətlərinə görə, məsələn, həmrəylik dərəcəsinə görə qiymətləndirilməlidir. Məlum oldu ki, şəxsiyyətlərarası münasibətlərin xarakteri həm təhsil, həm də dərstdən kənar fəaliyyətlə təyin olunur. Burada müəllim kollektivi və valideynlərin də rolu nəzərə alınmalıdır. Şagirdlərin indiki və gələcək motivasiyalarına həm də

mənəvi-psixoloji keyfiyyətlər təsir göstərir. Bu keyfiyyətlər də gənclərdə kifayət qədər yüksək səviyyədə ifadə olunmuşdur. Qrupdaxili münasibətlərin strukturu nəzərə alınaraq biz yeniyetmələrdə formalaşmış mentalıq xüsusiyyətlərini, burada müxtəlif baza (terminal) və sosial mahiyyətli (instrumental) keyfiyyətlərin rolunu göstərə bilərik. Bunun əsasında isə şəxsiyyətin psixologiyası baxımından gələcək inkişafının planlaşdırılması, proqnozlaşdırıl-

ması və korreksiya işinin həyata keçirilməsi elmi zəmində həyata keçirilə bilər.

Ünsiyyətin gənclərdə olduqca əhəmiyyətli keyfiyyətin olduğu barədə fikrimiz öz təsdiqini tapmışdır. Ünsiyyət yeniyetmələr üçün ona görə vacibdir ki, bu zaman özünü təsdiq, özünü qiymətləndirmə kimi mental xüsusiyyətlər meydana gəlir. Hər bir şagird həm formal, həm də qeyri-formal status iyerarxiyada müəyyən yer tutduğu üçün onun şəxsiyyət, fərd kimi yetişməsi prosesi özünü təsdiq dərəcəsini təyin edir. Əgər status mövqeyi fərdi kifayət qədər təmin edirsə, bu özünü onun həyata münasibətində, dəyərlər sistemində bildirir. Məsələn, tədqiqatdan görüldüyü kimi, maddi sərvətlərə yönəlmə əməyə istiqamətlənməsi ilə, bunlar da öz növbəsində, işgüzar keyfiyyətlərə istiqamətlənməsi ilə bağlıdır. Praktiki olaraq bu cür dəyərlərə istiqamətlənmə gələcəkdə oxumaq, karyera qurmaq, (o cümlədən xaricdə) sahələrində, ictimai-siyasi mövqeləri də ifadə edir. Özünü ifadə etmək ehtiyacına təsir edən amillər müxtəlif olsa da, aparıcı tərəf burada qrupdaxili münasibətlərdir.

Burada əhəmiyyətli olan amillər sırasında özünü dərk qabiliyyətinin, məsuliyyət hissənin inkişaf etdirilməsi əks qütblü hisslər və dəyərlərin aradan qaldırılması istiqamətində

işin aparılmasıdır. Özünü dərk və özünü ifadə etmə imkanlarından istifadə etmək üçün sərvət meyllərinin rolu olduqca böyükdür. Burada xüsusi olaraq appersepsiyanın, yəni qavrayışın fərdin əvvəlki təcrübəsindən asılılığının rolu qeyd olunmalıdır. Bu təcrübədə şüur stereotiplərinin formalaşması zamanı fərdin özünə, ətrafdakılara münasibət formalaşır. Stereotiplər (fikir, rəy, mühakimə və təsəvvürlər) ümumi düşüncənin sosial normaların, ictimai rəyin formalaşmasına əsaslı şəkildə təsir göstərir. Yeniyetmələrin özü və dünya haqqındakı təsəvvürlərinə təsir edən amillər sırasında müasir cəmiyyətin inkişaf xüsusiyyətləri, regional və milli-etnik xüsusiyyətlər göstəriləlidir. Appersepsiya və şüur xüsusiyyətləri, ilk növbədə formalaşmış qrup psixologiyası, təqlid etmə meylləri onların dəyərlərə (sərvətlərə) meyllərinə əsaslı təsir göstərir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, yeniyetməlik yaşında olan şəxslərin inkişafında əsas amillər – ailə, məktəb və onları əhatə edən sosial mühitdir. Son zamanlar şəxsiyyət tipologiyası ilə bağlı irəli sürülmüş konsepsiyalara uyğun olaraq (E.Fromm və digərləri) hər bir dövr özünə uyğun şəxsiyyəti yetişdirir. Bu barədə formalaşan ideyalar ya şüur stereotipləri, ya da adi təsəvvürlər şəklində insan təfəkküründə mental səviyyədə öz

ifadəsini tapır. Təqlidin rolu böyük olsa da, hər biri ayrılıqda götürülən fərd özünəməxsus tərzdə, özünü fiziki, fizioloji, intellektual, sosial, mənəvi və emosional inkişaf səviyyəsinə uyğun istiqamətlənmələri seçir və onları öz davranışında ifadə edir. Hər bir insandan, o cümlədən yeniyetmələrdən məlumat almaq üçün xüsusi səy göstərmək lazımdır, çünki o, özü barədə məlumatı bir növ gizlətməyə çalışır, olduğundan daha yaxşı görünmək istəyir. Psixologiyada test üsulu ilə aparılan sorğuda bunu nəzərə alırlar və “yalançı” şkala əsasında əlavə tədqiqat təyin edirlər. İstifadə etdiyimiz test sorğusunda da suallar elə qurulub ki, həmin amil də nəzərə alınır.

Əldə edilən məlumatları qiymətləndirib ümumiləşdirərək biz həm də onun nəzərə almışıq ki, insan özünə daxildən qiymət verərək, məntiqsiz, emosional, qeyri-irrasional və hətta ağilsız cavab verə bilər. Məlumdur ki, hər bir insanın psixikası düşünülən, dərk edilən və düşünülməyən, emosional-intuitiv səviyyədə olan sahələrdən ibarətdir. Araşdırılan məsələdə, yeni yeniyetmələrdə sərvət meyillərinin təyin edilməsində nəzərə alınmalıdır ki, cavablar həmişə adekvat olmur. Bununla belə, representativliyi təsdiq etmək lazımdır və bunun üçün ümumi qiymətləndirmə meyarlarını nəzərə almaq olduqca vacibdir.

Alınan cavabların strukturuna və məzmununa həm də özünüqiymətləndirmənin həddi təsir edir. İnsan istər özünü, istərsə də başqaları qiymətləndirərkən müxtəlif əngəllərlə, sədlərlə qarşılaşır. Onların bəziləri yuxarıda qeyd olunan stereotiplərlə, bəziləri isə biliyin (həmin sahə barədə) məhdud olması ilə bağlıdır. Yeniyetmələrdən (ümumiyyətlə, hər birimizdən) tam adekvat və məntiqi cavabı gözləmək düzgün olmazdı. Bununla belə sorğu iştirakçılarının yerləşdiyi coğrafi məkan və müxtəlifliyi belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, representativlik burada təmin olunub. Cavabların müxtəlifliyinə və ümumiyyətlə onların keyfiyyət məzmununa təsir edən amillərdən biri də sualları cavablandıran şəxslərin öz statusunu, xüsusilə ləyaqətini qorumaq istəyidir. Yeniyetmələrdə bu daha qabarıq şəkildə özünü ifadə edir. “Hamı kimi olmaq” arzusu və meyli bu sosial qrupda daha güclüdür. Bunu nəzərə alaraq alınan cavablara bir qədər tənqidi yanaşmaq lazımdır.

Yeniyetməlik yaşında sərvət meyillərində özünüqiymətləndirmənin rolu olduqca böyükdür. Əgər özünüqiymətləndirmə aşağıdırsa, hər hansı bir fəaliyyət sahəsində inkişaf da ləngiməyə başlayır. Təsadüfi deyil ki, istər oğlanlarda, istərsə də qızlarda ünsiyyətə istiqamətləndirmə kifayət

qədər yüksəkdir. Buradan belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, ünsiyyətə istiqamətlənən yeniyetmələrdə həyatın məqsədlərinə nailolma istiqamətlənmələri aşağı olur, çünki onlar bir növ hələ “axtarışda”dır, özünüifadə etmə imkanlarını tam realizə edə bilməmişlər. Uşaq gərək elə tərbiyə və təlim alsın ki, öz bacarıq və qabiliyyətlərindən şübhələnməsin, onlardan utanmasın və uğurları, uğursuzluqları düzgün qiymətləndirə bilsin. Yeniyetməlik dövrünü yaşayan məktəblilər artıq böyüklərin dəstəyinə daha ehtiyatlı yanaşır, bunu hətta tənqid edir. Bu dövrdə artıq “Mən” obrazı formalaşır, bu da onun özü haqqında sabit təsəvvülər sistemini tənziqləmək deməkdir.

Apardığımız sorğuda əldə etdiyimiz nəticələr hər bir sorğu iştirakçısının ideal “Mən” təsəvvürü ilə bağlıdır. Demək olar ki, real “Mən” və ideal “mən” arasında müəyyən fərqlər də var. Hər iki “Mən”in nisbəti insanın özünüqiymətləndirməsinə təsir edir. Hesab edirik ki, həyatın məqsədlərinə nailolmada iradi keyfiyyətləri nailolmaya nisbətən yüksək reyting toplayan yeniyetmələrdə özünüqiymətləndirmə daha real, tənqidi xarakteri daşıyır. Həm də qeyd etmək lazımdır ki, dərketməyə istiqamətlənməsi yüksək olan şagirdlərdə, həm də həyatın məqsədlərinə nailolma meyilləri də yüksək olmuşdur.

Maddi sərvətlərə üstünlük verən şəxslər əksər hallarda özündə işgüzar keyfiyyətlərin inkişafına can atır. Onlar üçün əxlaqi və estetik keyfiyyətlər o qədər də önəmli olmamışdır. Bu adamlarda, ola bilsin ki, yüksək tələbatlar və gözləmələr real vəziyyətlə toqquşur və ciddi emosional sarsıntıni onlar yaşamalması olacaqlar. Adekvat olmayan özünüqiymətləndirməni həm valideynlər, həm də müəllimlər təcridən qaydaya salmalı, real vəziyyətlə yeniyetməni tanış etməlidir. Ümumiyyətlə, yeniyetmənin sosial yönümlü meyillərinin təyin edilməsində gərək onun özünün şəxsi keyfiyyətləri, sosial mühit, ailədə formalaşmış mənəvi-psixoloji abuhava, məktəb kollektivinin fəaliyyəti dərindən təhlil edilsin.

Onu da qeyd edək ki, hər bir yeniyetmənin, yaxud gəncin “Mən” obrazının formalaşmasına müasir dövrdə qəbul olunmuş müasir gənc və yeniyetmə haqqında olan təsəvvürlərdir. Tədqqiqatçılar haqlı olaraq hesab edirlər ki, “bugünkü uşaqlar heç də dünya pedaqoji fikrin klassikləri Uşinski, Pestalotsi, Komenski, Piroqov tərəfindən təsvir edilən uşaqlar deyil, buna görə də yeni psixoloji və pedaqoji metodlardan faydalanmaq lazımdır. Hələ ki, biz 50-60 il əvvəl istifadə etdiyimiz metodlardan istifadə edirik” [1, s. 18]. Həm də psixoloji tədqqiqatlar göstərir

ki, I, II sinfin uşaqları öz psixoloji göstəricilərinə görə məktəbəqədər uşaqların səviyyəsinə uyğun gəlir. Təbii ki, bu sonrakı yaş hədlərində öz əksini və ifadəsini tapır.

İndiki gənclərin sosial sahədə davranışlarında müəyyən lənglik var. Onlar lazımi qərarların qəbul olunmasında özünü itirir, müstəqil hərəkət etməyə o qədər də qadir deyillər. Statistika göstərir məktəbəqədər yaşında olan uşaqların ki, 25% sosial mühitə pis uyğunlaşıb, 50% isə mü-

naqişənin həllində aqressiv olurlar [2]. Eyni zamanda ildən ilə qabiliyyətli uşaqların sayı artır, kiçik məktəblilərin 50-55% yüksək intellektə (İQ) sahibdirlər. Bununla belə kommunikativ bacarıqlar (yəni ünsiyyət) zəifləyir. Hesab olunur ki, məktəbdə uşaqlara yeni yanaşma formalaşmalıdır – həm biliklərin həcmi artırılmalı, həm də düşünmək bacarığı aşılanmalıdır. Yeni nəsil kitablar, yeni peşəkarlıq keyfiyyətlərinə malik müəllimlər hazırlanmalıdır [2].

NƏTİCƏ

Yeniyetmələrdə yuxarıda adı çəkilən sərvət meyillərinin formalaşmasına, şübhəsiz, İnternetin imkanları, ilk növbədə sosial şəbəkələr, müasir kompüter oyunları təsir göstərir. Seçim etmək imkanı da genişlənir, özünü-təsdiq istiqamətində iş daha fəal həyata keçirilir. Müasir gənc nəslin yaşadığı problemlərdən biri də “təbiətdən məhrumolma” halıdır. Qapalı məkanda qalmağın bir çox fəsadlarını aradan qaldırmaq üçün açıq havada gəzintilərin keçirilməsi olduqca faydalıdır. Tədqiqatlar göstərir ki, süni qida, videoyunlar və reklam gənc nəsle böyük zərbə vurur. Müasir dünyada onlar üçün digər real təhlükələr də

var. Buna baxmayaraq həyatın dinamikliyi, iqtisadi həyatda baş verən dəyişikliklər, yeni tələbatlar və çağırışlar həyat tərzini, insanların həyata münasibətini dəyişdirir. Gənc nəslin sosial identikliyinə məzmunu da məhz bu proseslərin inikası kimi təzahür edir. Qərb düşüncə tərzinin bir çox elementləri, o cümlədən praqmatizm, fərdiyyətçilik, karyera yüksəlişi dəyərlər sisteminə daxil olur və insan həyatına əsaslı şəkildə təsir göstərməyə başlayır. Bununla belə Şərq mədəniyyətinə, milli-mənəvi dəyərlərinə məxsus olan ailə, doğma yurd, vətən anlayışları da önə çəkilərək mentallığın vacib elementinə çevrilir.

Ədəbiyyat:

1. **Фельдштейн Д.** Психолого-педагогическая наука как ресурс развития современного социума // Психологическая наука и образование, 2012. № 1. с. 18–32
2. **Фельдштейн Д.** Изменяющийся ребенок в изменяющемся мире: психолого педагогические проблемы новой школы // Национальный психологический журнал, 2010, № 2, с.32-41
3. **Jovkovska A., Barakoska A.** The role of education in the formation of values and value orientations among adolescents // (IJCRSEE) International Journal of Cognitive Research in Science, Engineering and Education Vol. 2, No.2, 2014.
4. **Allport G.W.** (1961). Pattern and growth in personality. New York: Holt, Rinehart & Winston.
5. **Bakan D.** (1966). The duality of human existence. Chicago: Rand McNally.
6. **Feather, N.T.** (1995). Values, valences and choice: The influence of values on the perceived attractiveness and choice of alternatives. Journal of Personality and Social Psychology, 68, 1135-1151.
7. **Kluckhohn C.** (1951). Values and value-orientations in the theory of action: An exploration in definition and classification. In T. Parsons & E. Shils (Eds.), toward a general theory of action (pp.388-433). Cambridge, MA: Harvard University Press.
8. **Morris C.W.** (1956). Varieties of human value. Chicago: University of Chicago Press.
9. **Parsons T. & Bales R.F.** (1955). Family, socialization and interaction process. Glencoe, IL: Free Press.
10. **Rokeach M.** (1973). The nature of human values. New York: Free Press.
11. **Sagiv L. & Schwartz S.H.** (1995). Value priorities and readiness for out-group social contact. Journal of Personality and Social Psychology, № 69, 437-448.
12. **Williams R.M.Jr.** (1968). Values. In E. Sills (Ed.), International encyclopedia of the social sciences. New York: Macmillan.
13. **Belli S.R., Rogers R.D., Lau J.Y.F.** (2012). Adult and adolescent social reciprocity: experimental data from the trust game. J. Adolesc. 35, 1341–1349.
14. **Blakemore S.J., Choudhury S.** (2006). Development of the adolescent brain: implications for

- executive function and social cognition. *J. Child Psychol. Psychiatry* 47, 296–312.
15. **Derks J., Lee N. C., Krabben-dam L.** (2014). Adolescent trust and trustworthiness: role of gender and social value orientation. *J. Adolesc.* 37, 1379–1386.
 16. **Moriguchi Y., Ohnishi T., Mori T., Matsuda H., Komaki G.E.N.** (2007). Changes of brain activity in the neural substrates for theory of mind during childhood and adolescence. *Psychiatry Clin. Neurosci.* 61, 355–363.
 17. **Nauta A., De Dreu C. K., Van Der Vaart T.** (2002). Social value orientation, organizational goal concerns and interdepartmental problem-solving behavior. *J. Organ. Behav.* 23, 199–213.
 18. **Van den Bos W., Westenberg M., Van Dijk E., Crone E.A.** (2010). Development of trust and reciprocity in adolescence. *Cogn. Dev.* 25, 90–102.
 19. **Van Lange P. A.M.** (1999). The pursuit of joint outcomes and equality in outcomes: an integrative model of social value orientation. *J. Pers. Soc. Psychol.* 77, 337–349.
 20. **Vellante M., Baron-Cohen S., Melis M., Marrone M., Petretto D.R., Masala C., et al.** (2013). The “Reading the Mind in the Eyes” test: systematic review of psychometric properties and a validation study in Italy. *Cogn. Neuropsychiatry* 18, 326–354.
 21. **Woolley A.W., Chabris C.F., Pentland A., Hashmi N., Malone T.W.** (2010). Evidence for a collective intelligence factor in the performance of human groups. *Science* 330, 686–688.

ОСОБЕННОСТИ ВЛИЯНИЯ ЦЕННОСТНЫХ ОРИЕНТАЦИЙ НА ФОРМИРОВАНИЕ МЕНТАЛЬНОСТИ ПОДРОСТКОВ-ШКОЛЬНИКОВ

АБСТРАКТ

Изучение ценностей и ценностных ориентаций особенно важно в подростковом возрасте, потому что это период онтогенеза, когда развитие ценностных ориентаций стимулирует становление и функционирование личностных качеств. Они особенно влияют на мотивации человека и ее активную социальную позицию. Многие ценностные ориентации формируются только в подростковом периоде, потому что молодые люди более восприимчивы к социальным и культурным изменениям в обществе. Показанных различий в ценностных ориентациях, инструментальных и терминальных ценностях у подростков в старших классах средней школы достаточно, чтобы заключить, что существует статистически значимая разница между ценностными ориентациями у подростков и более младших детей, а также у подростков предыдущих поколений. Очевидно, что ценностные ориентации у подростков подвергаются изменениям в последние годы, и это, безусловно, повлияет на будущее общества в целом, поскольку в настоящее время подростки являются носителями будущих интеллектуальных ресурсов общества. Именно поэтому исследования этой проблемы имеет большое значение для общего общества. Они показывают, какие социальные, культурные и духовные изменения происходят среди молодежи. Основной задачей учебных заведений, родителей и общественности должно быть создание условий для всестороннего развития личности подростков и их духовного потенциала.

**PECULIARITIES OF IMPACT OF VALUE ORIENTATIONS
ON FORMATION OF THE MENTALITY
OF TEENAGERS-SCHOOLCHILDREN**

ABSTRACT

The study of values and value orientations is especially important in adolescence, because this is the period of ontogenesis, when the development of value orientations stimulates the formation and operation of personal qualities. They particularly affect personal motivation and active social position. Many value orientations are formed only in adolescence, because young people are more receptive to social and cultural changes in society. The demonstration of differences in the value orientations, instrumental and terminal values in adolescents in high school is enough to conclude that there is the statistically significant difference between the value orientations of adolescents in younger children and teenagers of previous generations. Obviously, the value orientation at adolescents has been exposed to changes in recent years, and it certainly will affect the future of society as a whole, as now teenagers are the bearers of the future intellectual resources of society. That is why the study of this problem is of great importance for the general public. They show how social, cultural and spiritual changes occur among young people. The main task of schools, parents and the community should be to create conditions for the full development of the personality of adolescents and their spiritual potential.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №1)
Rəyçi Mustafayev Müşviq Hüseyn oğlu psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Məqalə redaksiyaya 02 sentyabr 2016-cı ildə daxil olmuşdur

SİNFİN PSIXOLOJİ İQLİMİ YENİYETMƏ ŞƏXSİYYƏTİNİN FORMALAŞMASINDA MÜHÜM AMİL KİMİ

*Arzu Məmmədova,
Azərbaycan Respublikasının Təhsil Problemləri İnstitutunun
Psixologiya və yaş fiziologiyası şöbəsinin dissertantı
arzu_1120@mail.ru*

Açar sözlər: psixoloji iqlim, yeniyetmə, şəxsiyyətlərarası münasibətlər, sinif kollektivi

Ключевые слова: психологическая атмосфера, подросток, межличностные отношения, классный коллектив

Key words: psychological atmosphere, teenager, communication among, personality

ANNOTASIYA

Şagird şəxsiyyətinin formalaşması ilə bağlı düzgün istiqamətin seçilməsi, doğru sayılan tərbiyə üsullarının tətbiq olunması daim diqqət mərkəzində olan məsələlərdəndir. Ümumiyyətlə, şagird şəxsiyyətinin formalaşması bütün dövrlərin aktual problemlərindən birinə çevrilmiş, tədqiqatçılar bununla bağlı daha müə-
rəqqi ideyalar irəli sürməyə çalışmışlar. Bu da təsadüfi deyil, cəmiyyətin gələcəyi bütövlükdə bugünkü şagirdlərdən, onların təlim-tərbiyə səviyyəsindən asılıdır. Bu baxımdan yeniyetmə şəxsiyyətinin formalaşmasında mühüm rol oynayan sinfin psixoloji iqliminin öyrənilməsi xüsusi aktualıq kəsb edir.

GİRİŞ

Digər yaş dövrləri ilə müqayisədə yeniyetməlik dövrü daha təzadlı xarakter daşması ilə diqqəti cəlb edir. Yeniyetmə şəxsiyyətinin formalaşmasında mühit xüsusi rol oynayır. Əksər hallarda yeniyetmələrin xarakterində mühitdə mövcud olan psixoloji iqlimə uyğun xüsusiyyətlər cəmlənir. Yeniyetmə özündən asılı olmadan mənsub olduğu mühitin xüsusiyyətlərini öz rəftar və davranışında əks etdirir. Sinfin psixoloji iqlimi şübhəsiz ki, yeniyetmə şəxsiyyətinin formalaşmasında həlledici əhəmiyyətə malikdir. Şagird burada təhsil almaqla yanaşı bir şəxsiyyət kimi formalaşır, bu mühitin, eyni zamanda bu mühitdə hökm sürən psi-

xoloji iqlimin təsiri altında yeni-yeni xüsusiyyətləri öz rəftar və davranışında cəmləşdirməyə başlayır. İlk növbədə məktəbin özünəməxsus psixoloji iqlimi hər bir sinif kollektivinə təsir edir. Yeniyetmələrin təhsil aldıkları siniflərdə isə məktəbdaxili psixoloji iqlim daha qabarıq şəkildə özünü büruzə verir, yeniyetmə kollektivinin münasibətlər sistemində özünü əks etdirir. Müvafiq psixoloji iqlim hətta yeniyetmələr arasındakı dostluq münasibətlərinə də təsirsiz ötürür. O da məlumdur ki, bu dövrdə dostun fikir və düşüncələri, təsiri yeniyetmə üçün çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Mütəxəssislər təsdiq edir, eyni zamanda təcrübə də göstərir ki, sinifdəki emosional əmin-amanlıq şagird şəxsiyyətinin formalaşmasında vacib amillərdən biridir. Buna görə də şagird kollektivlərində psixoloji iqlimin öyrənilməsi fikrimizcə son dərəcə aktualdır. İnsanın psixoloji cəhətdən həm yaşamaq, həm də işləmək istəyini gücləndirən psixoloji iqlim necə yaranır? Şagirdlərin psixoloji iqlimin mahiyyətini yaxşı və asan başa düşmələri üçün onun əsas məzmununu sinif kollektivinin misalında onlara çatdırmaq lazımdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, bir məktəb daxilində hətta paralel siniflər belə fərqli xüsusiyyətləri ilə seçilir.

Sinfin psixoloji iqlimi əsasən nədən asılıdır? – ilk növbədə şagirdlərlə

birlikdə bu suala cavab tapmaq lazımdır. Psixoloji iqlim hər şeydən əvvəl insanın işə münasibəti ilə müəyyən olunur. Çünki qrup və ya kollektiv əslində hər hansı bir işə nail olmaq üçün mövcud olur. Məktəbdə əsas məqsəd-oxumaqdır, əsas iş isə – tədrisdur. Əlverişli iqlim yalnız hər bir uşağın öz vəzifəsinə vicdanlı və doğru münasibətindən asılıdır. Hər kəs mövcud problemlərdən asılı olmayaraq tədrisdə, ictimai işdə və s. müsbət nəticəyə nail olmaq üçün səy göstərməlidir. Yalnız bu halda münasibətlər bərabərləşir və hər kəsə hörmət mövcud olur. Müəllim siniflə birlikdə “Təhsilə vicdanla yanaşma” mövzusunun müzakirə edə bilər. Təhsilə vicdanlı münasibətin psixoloji iqlimə təsiri şagirdlərlə birlikdə təhlil oluna bilər. Şagirdlərə çatdırmaq lazımdır ki, təlim fəaliyyətindən razı qalmaq uşaqların əhval-ruhiyyəsinə təsir edir. Bu isə yalnız o halda baş verir ki, hər kəs biliklərə yiyələnmək yolunda uğurlara can atır, sinif yoldaşlarının onun işləri ilə maraqlandığını bilir, dəstəklərini hiss edir və özü də öz növbəsində yoldaşlarına kömək etməyə hazır olur. Təbii ki, hər bir şagirdin müvəffəqiyyət dərəcəsi müxtəlif ola bilər: biri bütün fənləri asanlıqla mənimsəyir, digəri humanitar fənlərdə, başqa birisi isə texniki fənlərdə uğur qazanır. Əlbəttə ki, bəzən müvəqqəti uğursuzluqlar

da qaçılmazdır. Əsas odur ki, hər kəs müəllimin, yoldaşlarının köməyi ilə çətinliklərin öhdəsindən gəlsin, proqram materiallarını mənimsəməyə nail olsun.

Yeniyetmələrin mənsub olduqları kollektivlərdə müsbət psixoloji iqlimin mövcud olması məqsədlə bir sıra zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsi vacibdir. Yeniyetmənin özünü məktəbdə evdəki kimi rahat hiss etməsi üçün müəllim bu üsullardan istifadə edə bilər:

- Yeniyetmələrin ümumi məkanın tərtibatında iştirak etməsi, məsələn: sinfin daxili quruluşunu birlikdə təşkil etmək. Əvvəlcədən şagirdlərlə sinfi necə görmək istədiklərini müzakirə etmək və onların sinfdə özlərini daha rahat hiss etmələrini təmin etmək üçün lazımı tədbirlər görmək.
- Hər bir cəmiyyətin, qrupun qaydaları olmalıdır. Bu qaydalar insanlar tərəfindən qəbul olunmalı və başa düşülməlidir. Bundan başqa qaydalara riayət olunmadığı halda gözlənilən nəticələr də məlum olmalıdır. Yeniyetmələr öz sinflərinin qaydalarını yaranmasında iştirak etmək imkanına malik olmalıdırlar.
- Şagirdlərin bir-birlərini, eyni zamanda müəllimi daha yaxşı tanıya bilmələri üçün müxtəlif üsullardan istifadə etmək olar.

Birgə gəzintilər, ekskursiyalar uşaqları və müəllimi bir-birlərinə yaxınlaşdırır. Hər hansı bir səbəbdən kimsə bu tədbirlərdə iştirak etmirsə onu da unutmaq olmaz. Onun yaddan çıxmadığını müxtəlif vasitələrlə nümayiş etdirmək lazımdır. Heç bir yerə getmədən sinif daxilində də vaxtı bir yerdə, faydalı təşkil etmək üçün müxtəlif tədbirlər keçirmək mümkündür.

- Dostluq münasibətləri qurmaq və onu qorumaq vacibdir. İnsan bununla həm özünün emosional əlaqəyə olan tələbatını ödəyir, həm də öz dəyərlərini müdafiə etməklə inkişaf etdirir. Böyüklər kimi yeniyetmələr də dostluq münasibətlərindən çox şey öyrənə bilirlər. Dostlar öz hisslərini və qorxularını bölüşür, problemlərini ətraflı müzakirə edə bilirlər. Bəzən yeniyetmələr xarakter cəhətdən özlərindən çox fərqli olan dostlar seçirlər. Tez ünsiyyətə girməyi bacaran, cəld bir yeniyetmə, qapalı, astagəl bir yeniyetmə ilə dostluq edə bilər. Lakin çox vaxt dostluq münasibətləri xarakter etibarilə bir-birinə çox oxşayan, maraqları üst-üstə düşən insanlar arasında baş tutur. Dostluq münasibətləri də daimi müzakirə olunan məsələlərdən olmalıdır.

MƏSƏLƏNİN QOYULUŞU

Sinfin psixoloji iqliminin yaranmasına təsir edən amillərin təhlili və eksperiment nəticələrinin işlənməsinə diqqət yetirilmişdir. Məlumdur ki, sinfin

psixoloji iqliminin formalaşmasına bir çox qarşılıqlı əlaqədə olan amillər təsir göstərir. Bu cəhət nəzərə alınmış onların qarşılıqlı təsiri öyrənilmişdir.

METOD

Məlumdur ki, istənilən tədqiqat məqsəd və vəzifəyə uyğun olaraq bir neçə mərhələdən ibarət olmaqla, planlı şəkildə təşkil olunur. İlk mərhələ hazırlıq mərhələsidir. Hazırlıq mərhələsində müxtəlif yeniyetmə kollektivlərində, siniflərdə mövcud vəziyyəti öyrənməyə, bir sıra vacib məlumatlar əldə etməyə, müvafiq psixoloji iqlimin yaranmasına səbəb olan şəraiti araşdırmağa üstünlük vermişik. Bu məqsədlə müşahidədən və anket sorğulardan istifadə etmişik. Müşahidələr müxtəlif şəraitlərdə aparılmış və işimizlə bağlı əlavə məlumatların toplanması ilə yekunlaşmışdır. Bu mərhələdə materiala müvafiq olaraq yeniyetmələrlə lazımi əlaqə yaratmağa çalışmışıq. Hazırlıq mərhələsində, həm də işin gedişində yoxlanılacaq və təsdiq olunacaq fərziyyə formalaşdırılmışdır. Əsas fərziyyə ondan ibarətdir ki, əgər sinifdaxili psixoloji iqlim yeniyetmələrin yaş, psixoloji xüsusiyyətləri, emosional aləmi, maraq və meylləri nəzərə alınaraq müəyyənləşdirilsə, bu sahədə davamlı iş aparılırsa ciddi irəliləyişlərə nail olmaq olar. Yeni-

yetmə kollektivləri ilə aparılan pedaqoji-psixoloji işin səmərəli təşkili onların psixi sağlamlığına, emosional-iradi sferasına, təlim müvəffəqiyyətinə müsbət təsir göstərməklə, onların hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyət kimi formalaşmalarına şərait yaradar. Mövcud məktəbdaxili psixoloji iqlimin yeniyetmə şəxsiyyətinin formalaşmasına nə dərəcədə təsir etdiyini öyrənmək məqsədilə müşahidə metodundan istifadə olunmuşdur. Mövcud psixoloji iqlim şəraitində yeniyetmələrin rəftar və davranışları izlənilmişdir. İkinci mərhələ sayılan eksperimental mərhələdə konkret metodika həyata keçirilmişdir. Eksperimental hissə bir neçə mərhələyə bölünmüşdür. Eksperiment metodunun müəyyənedici, yoxlayıcı və formalaşdırıcı növlərindən istifadə olunmuşdur. Yeniyetmələrə silsilə anket sorğular paylanılmışdır. İlk növbədə məktəbdaxili psixoloji iqlimlə bağlı mövcud şəraiti müəyyən etməyə çalışdıq. Sonrakı mərhələdə mövcud məktəbdaxili psixoloji iqlimin yeniyetmə şəxsiyyətinin formalaşmasına təsiri müvafiq anket sor-

ğularla yoxlanılmışdır. Sonuncu mərhələdə yeniyetmələrin arzu etdikləri psixoloji iqlim, mövcud psixoloji iqlimdə bəyəndikləri və dəyişmək istədikləri cəhətlər öyrənilmişdir.

Üçüncü mərhələ-tədqiqat materiallarının kəmiyyətə işlənilməsindən ibarətdir. Bu mərhələdə əvvəlcədən nəzərdə tutulmuş fərziyyənin təsdiq edilməsi məqsədilə xüsusi təhlillər aparılmışdır. Dördüncü mərhələ əldə etdiyimiz nəticələrin interpretasiyasından ibarətdir. Bu zaman nəticələr psixoloji nəzəriyyə və irəli sürülmüş fərziyyə ilə tutuşdurulmuşdur. Öyrənilən problemə müvafiq olaraq anket sorğularından geniş istifadə olunmuşdur. Yeniyetmələrə xüsusi tərtib olunmuş suallar verilmişdir. Suallar dəqiq və aydın bir şəkildə yeniyetmələrə təqdim olunmuşdur. Təlimat aydın şəkildə izah edildikdən sonra hər hansı bir müdaxilə və istiqamətləndirməyə yol verilmədən anket sorğular işlənilmişdir. Suallar əhəmiyyət dərəcəsinə görə sıralanmışdır. Yeniyetmələrin özlərini rahat hiss etmələri və sualları daha səmimi bir şəkildə cavablandırmaları üçün sorğuların bəziləri anonim keçirilmişdir. İşin

gedişində həm açıq, həm də qapalı anketlərdən istifadə olunmuşdur. Nəticələr göstərir ki, sinif rəhbərinin, müəllimlərin, psixoloqun sinfin həyatında fəal iştirakı, şagirdlərlə əlverişli ünsiyyəti əhval-ruhiyyəni yüksəldir, şagirdlərin özünə inamına, təlimə münasibətinə müsbət təsir göstərir. Məlumdur ki, ümumi məktəbdaxili psixoloji iqlimlə yanaşı məktəb daxilindəki hər bir sinfin özünəməxsus psixoloji iqlimi də şagird şəxsiyyətinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Yeniyetmələrin təhsil aldıkları sinflərdə isə psixoloji iqlim, şagird şəxsiyyətinin formalaşmasına onun təsiri daha artıq əhəmiyyət kəsb etməyə başlayır. Kollektivdə həmrəyliyin olması psixoloji iqlimin mühüm göstəricilərindən biridir. Bu baxımdan sinif kollektivinin həmrəyliyinə qiymətləndirilməsi ilə bağlı anketlərdən də istifadə olunmuşdur. Yeniyetmə kollektivləri ilə aparılan pedaqoji-psixoloji işin səmərəli təşkili onların psixi sağlamlığına, emosional-iradi sferasına, təlim müvəffəqiyyətinə müsbət təsir göstərməklə, onların hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyət kimi formalaşmalarına şərait yaradar.

NƏTİCƏ

1. Problemin təhlili belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, sinfin psixoloji iqlimi əsasən şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə ifadə olunur.

2. Sinfin psixoloji iqliminin əsas amilləri: şəxsiyyətlərarası ünsiyyətin xarakteri, emosional əhval-ruhiyyə, kollektiv üzvlərinin fərdi xüsusiyyətləri.

yətləri, o cümlədən sinif rəhbərinin, müəllimlərin şəxsi keyfiyyətləri və qabiliyyətləri.

3. Sinfin psixoloji iqlimi mühitin xüsusiyyətlərini qiymətləndirmək üçün ən başlıca göstəricidir.

4. Beləliklə, yeniyetmə kollektivlərində psixoloji iqlimin xarakteri qrupun ümumi inkişaf səviyyəsindən asılıdır. İnkişaf etmiş kollektivin psixoloji iqlimi onun hər bir üzvünün ümumi inkişafında müstəsna əhəmiyyətli rol oynayır

5. Psixoloji iqlimin əlverişli olmadığı mühitdə yeniyetmələr özlərini daim narahat hiss edirlər, psixo-

loji iqlimin əlverişli olduğu mühitdə isə əksinə onlar özlərini təhlükəsiz və rahat hiss edirlər. Xüsusilə, şagird özünü sinif daxilində rahat hiss etmədikdə onun təlim uğurları da ürəkəçən olmur və ya əksinə özünü sinif daxilində rahat hiss edən yeniyetmədə özünə inamın daha yüksək səviyyədə olması diqqəti cəlb edir. Bir sözlə psixoloji iqlim mahiyyət etibarilə elə bir mühüm göstəricidir ki, onun əlverişli olmadığı şəraitdə təlim-tərbiyə müvəffəqiyyətindən və yeniyetmə şəxsiyyətinin ahəngdar inkişafından söhbət gedə bilməz.

Ədəbiyyat:

1. **Əliyev B.H., Əliyeva K., Cabbarov. R.V.** Pedaqoji psixologiya. Bakı:Təhsil nəşriyyatı 2011, 254s.
2. **Əliyev R.İ., Əliyeva G.** Şəxsiyyət psixologiyası. Bakı:ADPU-nun nəşriyyatı-2010, 137s.
3. **Əlizadə Ə.Ə.** Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı:"Ozan", 1998, 170s.
4. **Александр Асмолов.** Психология личности. Москва: АСADEMIA, 2007, 519с.

**ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ АТМОСФЕРА В КЛАССЕ-КАК
ОСНОВНОЙ ПОКАЗАТЕЛЬ ФОРМИРОВАНИЯ
ЛИЧНОСТИ У ПОДРОСТКОВ**

АВСТРАКТ

В статье говорится, что на формирование личности у подростков, основное влияние оказывает психологическая атмосфера класса.

В связи с этим выдвигаются интересные предложения и советы. В то же время, для выяснения роли психологической атмосферы класса на формирование личности у подростков, выясняя проведенные исследовательские работы, обсуждаются выявленные результаты.

**PSYCHOLOGICAL ATMOSPHERE OF CLASS AS
A MAIN PRINCIPLE IN THE FORMALIZATION
OF TEENAGERS PERSONALITY**

АВСТАКТ

The article is about the main role in the formalization of psychological atmosphere in class. There are interesting advice evith it at the-lime research evork evhich ebas held for achievement of the role in the formalization of teenagers personality and is analysed and the results are conunented.

Məqalə Azərbaycan Respublikasının Təhsil Problemləri İnstitutunun Psixologiya və yas fiziologiyası sərbəsinin iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №04)

Rəyçi M.H.Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məqalə redaksiyaya 1 sentyabr 2015-ci ildə daxil olmuşdur.

REDAKSIYA HEYƏTİ

Baş redaktor:

Əliyev B.H. (AMEA-nın müxbir üzvü, psixol. üzrə e.d., prof.)

Baş redaktorun müavinləri:

Bayramov Ə.S. (psixol. üzrə e. d., əməkdar elm xadimi, prof),

Seyidov S.İ. (psixol. üzrə e.d., prof.)

Əlizadə H.Ə. (ped. üzrə e.d., prof.), Əliyeva K.R. (psixol. üzrə e.d., prof.),
Əliyev R.İ. (psixol. üzrə e.d., prof.), Baxşəliyev Ə.T. (psixol. üzrə e.d., prof.),
Qurbanova G.K. (psixol. üzrə e.d., prof.), Xudiyakov A.İ. (psixol.e.d., prof.,
Rusiya), Qədirova R.H. (psixol. üzrə e.d., prof.),
İbrahimbəyova R.F. (psixol. üzrə fəls. d., dos.),
Cabbarov R.V. (psixol. üzrə fəls. d.),
Mustafayev M.H. (psixol. üzrə fəls. d., məsul katib).

Redaksiyanın ünvanı: AZ 1069, Bakı şəhəri, Z.Bünyadov 38, II mərtəbə.

Telefon: 4390112, 5629961

Lisensiya: AV№022487. Qeydiyyat nömrəsi V 287, 19 aprel 1999-cu il.

Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyi

web sayt: www.psixologiya.net

Formatı 70x100 ¹/₁₆. Fiziki çap vərəqi: 7,0.

Tiraj: 300. Sifariş 33.

Qiyməti müqavilə ilə.

“Təhsil” nəşriyyatının mətbəəsində çap edilmişdir.

© “Təhsil”, 2016